सूरीश्वर

अने

सम्राट्.



जगद्गुरु श्रीहीरविजयसूरि.

जन्म स. १५८३ निर्वाण स. १६५२.

॥ अर्हम् ॥

सूरीश्वर अने सम्राट्.

कर्त्ता

मुनिराज विद्याविजय.

प्रकाशक

श्रीयशोविजय जैनग्रंथमाळाना व्यवस्थापक मंडळ तरफथी

મળવાનું ઠેકાણુ —

શ્રી વિજયધર્મલક્ષ્મી-જ્ઞાનમંદિર.

બેલનગંજ, આગરા.

કિં. ૩-૮-૦

વડોદરા—લુહાણામિત્ર સ્ટીમ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં વિઠ્ઠલભાઇ
આશારામ ઠક્કરે પ્રકાશક માટે છાપી પ્રસિદ્ધ કર્યું.
તા. ૧-૮-૨૩.



शास्त्रविशारद—जैनाचार्य श्रीविजयधर्मसूरि,

ए. एम ए. एम बी

વિષયાનુક્રમ.

પ્રસ્તાવના.


ન સાધુઓએ ગૂર્જરસાહિત્યની સેવા અને રક્ષા કરવામા સૌથી વધારે ભાગ ભજવ્યો છે, એ વાત વાર્ત્તમાનિક સાક્ષરોને હવે એકી અવાજે કબૂલ કરવી પડી છે, પરન્તુ તેની સાથેજ સાથે જૈનસાધુઓએ દેશની સેવા કરવામા પણ કઇ ઓછો ભાગ નથી લીધો, એ વાતથી હજૂ મ્હોટો ભાગ અજાણ્યો છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રાચાર્ય અને એવા બીજા અનેક જૈનાચાર્યો થઇ ગયા છે કે-જેમની કાર્યાવલીનુ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી અવલોકન કરીએ તો એ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે-તેમની સમસ્ત જીવનયાત્રા દેશના કલ્યાણના કાર્યોમા જ વ્યતીત થઇ હતી પ્રાચીન જૈનાચાર્યોનુ એ દૃઢતા પૂર્વક માનવુ હતું કે—" **દેશના કલ્યાણનો આધાર અધિકારિયોની–સત્તાધારિયોની અનુકૂળતા ઉપર રહેલો છે.**" અને તેઓનો વિશ્વાસ હતો કે—" **લાખો મનુષ્યોને ઉપદેશ આપવામાં જે લાભ સમાયેલો છે, તે લાભ એકજ રાજાને પ્રતિબોધવામાં રહેલો છે.**" આ મન્તવ્ય અને વિશ્વાસથીજ તેઓ માન–અપમાનની દરકાર કર્યા સિવાય પણ રાજ્ય–દરબારમા પ્રવેશ કરતા અને રાજા–મહારાજાઓને પ્રતિબોધતા. કયા તે પ્રાચીન સદિયોમા પણ જૈનાચાર્યોની આવી ઉદારતા, અને કયા આ જાગતી–જીવતી વીસમી સદીમા પણ કેટલાક જૈનસાધુઓની સકુચિતતા ! !

પ્રાચીન સમયમા દેશકલ્યાણના કાર્યમા ભાગ લેનારા જે જે જૈનાચાર્યો થઇ ગયા છે, તેઓમા હીરવિજયસૂરિ પણ એક છે. સોળમી શતાબ્દીમા થઇ ગયેલ હીરવિજયસૂરિએ, જૈનસમાજનેજ નહિ; પરન્તુ ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજાને—તેમા ખાસ કરીને ગુજરાતની પ્રજાને તો મહાન્ કષ્ટોમાથી બચાવવાનો જે ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેમા પોતાના શુદ્ધચારિત્ર અને પુરૂષાર્થથી જે સફળતા મેળવી હતી, એ વાતથી જનતાનો મ્હોટો ભાગ અજ્ઞાત જ છે જે થોડા ઘણા જૈનો, હીરવિજયસૂરિના જીવનથી જાણીતા છે, તેમણે માત્ર એકપક્ષીય–ધાર્મિક દૃષ્ટિએજ સૂરિજીનું જીવન જોયેલુ હોવાથી, વસ્તુત તેઓ પણ હીરવિજયસૂરિને સંપૂર્ણ રીતે ઓળખી શક્યા નથી, એમ કહીએ, તો તેમા લગારે ખોટું

નથી. હીરવિજયસૂરિ, ભલે અકબરના દરબારમાં એક જૈનાચાર્ય તરીકે દાખલ થયા હોય અને ભલે તેમણે પ્રસંગોપાત્ત જૈનતીર્થોની સ્વતંત્રતા માટે અકબરને ઉપદેશ આપી પટા કરાવ્યા હોય, પરન્તુ ખરી રીતે હીરવિજયસૂરિનો ઉપદેશ અકબરના રાજ્યની તમામ પ્રજાને સુખ ઉપજાવવા સંબંધીજ હતો; એ વાત હીરવિજયસૂરિના જીવનને સંપૂર્ણ રીતે અવલોકન કરનારથી કહ્યા સિવાય રહી શકાય તેમ નથી. જીજીયા વેરો દૂર કરાવવો, લડાઇની અંદર પકડાતા મનુષ્યોને મુક્ત કરાવવા (બંદીમોચન), અને મરેલ મનુષ્યનું ધન નહિ ગ્રહણ કરવાનો બંદોબસ્ત કરાવવો—એ વિગેરે કાર્યો કેવલ જૈનોના જ હિતનાં નહિ હતાં, કિન્તુ સમસ્ત પ્રજાના હિતનાં હતાં. શા માટે ભૂલાય છે ? ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજાના આધારભૂત ગાય-ભેંસ-બળદ અને પાડાનો વધ સર્વથા બંધ કરાવવો, પક્ષિયોને પાંજરાઓમાંથી મુક્ત કરાવવાં, જંગલોની શોભા સમાન હરિણાદિ પશુઓનો શિકાર બંધ કરાવવો અને તેના આખા રાજ્યમાં એક વર્ષની અંદર જુદા જુદા દિવસો મળીને છ મહીના સુધી જીવહિંસા બંધ કરાવવી, એ પણ સમસ્ત પ્રજાના કલ્યાણનાંજ કાર્યો હતાં એમ કહેવામાં શું ખોટું છે ? જે પશુવધને માટે આજે સમસ્ત ભારતવાસિયો પોકાર કરી રહ્યા છે, છતાં બંધ થતો નથી, તે પશુવધ એક માત્ર હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશથીજ બંધ થયો હતો, એ શું ઓછું જનકલ્યાણનું કાર્ય કહી શકાય ? આવા મહાન્ પવિત્ર જગદ્‌ગુરુ શ્રીહીરવિજયસૂરિજીના વાસ્તવિક જીવનચરિત્રથી જનતાને વાકેફ કરવી, એજ આ પુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય છે, અને આ ઉદ્દેશ્યને ધ્યાનમાં રાખીનેજ આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૭ ના ચાતુર્માસમાં, જ્યારે સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર વિન્સેંટ. એ. સ્મીથનું અંગરેજી 'અકબર' મારા જોવામાં આવ્યું અને તેમાં અકબરની કાર્યાવલીમાં હીરવિજયસૂરિને પણ કેટલેક અંશે ન્યાય મળેલો મેં જોયો, ત્યારે મને એ વિચાર ઉદ્‌ભવ્યો કે—માત્ર ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જ નહિ, પરન્તુ ઐતિહાસિક અને ધાર્મિક બન્ને દૃષ્ટિએ હીરવિજયસૂરિ અને અકબરના સંબંધને લગતું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક લખવું જોઇએ. આ વિચારથી મેં તેજ ચાતુર્માસમાં આ વિષયને લગતાં સાધનોનો સંગ્રહ અને કાર્યનો આરંભ શરૂ કર્યો. જો કે કાર્યની શરૂઆતમાં મને સ્વપ્નમાં પણ એ ખ્યાલ ન્હોતો આવ્યો, કે હું આ વિષયમાં

આટલું લખી શકીશ પરન્તુ ધીરે ધીરે જેમ જેમ હું આ વિષયમાં ઊંડો ઉતરતો ગયો અને મને બહોળા સાધનો મળતા ગયાં, તેમ તેમ મારૂ આ કાર્યક્ષેત્ર વિશાળ થતુ ગયુ, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યુ કે–જનતાની સમક્ષ મારા આ ક્ષુદ્રપ્રયાસનુ ફળ ઉપસ્થિત કરતા મને લાંબા સમયનો ભોગ આપવો પડયો અને તેમા પણ ખાસ કરીને અમારા સાધુધર્મના નિયમ પ્રમાણે એક વર્ષમા આઠ માસ પરિભ્રમણ કરવાના કારણે આ પુસ્તકને પૂરૂ કરવામા આશાતીત સમય લાગી ગયો

આ પુસ્તક લખવામા જ્યા સુધી બન્યુ ત્યા સુધી કોઇપણ વિષયની સત્યતા ઇતિહાસથી જ પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે અને તેટલા માટેજ હીરવિજયસૂરિના સબંધમા, કેટલાક લેખકોએ લખેલી એવી બાબતો, કે જે માત્ર સાભળના ઉપરથીજ વગર આધારે લખી દેવામા આવેલી, તે બાબતોને આ પુસ્તકમા સ્થાન આપ્યુ નથી. માત્ર હીરવિજયસૂરિએ અને તેમના ચોક્કસ શિષ્યોએ તેમના ચારિત્રના બળથી–ઉપદેશથી અકબર ઉપર જે પ્રભાવ પાડયો, અને જે બાબતોને જૈનલેખકોની સાથે બીજા લેખકો પણ કોઇ ને કોઇ રીતે મળતા થયેલા છે, તેજ બાબતોને પ્રધાનતયા મે આ પુસ્તકમા સ્થાન આપ્યુ છે પુસ્તકના વાચનારાઓને તે જણાઇ આવશે કે માત્ર ચરિત્રના બળથી–પોતાના ઉપદેશના પ્રભાવથી હીરવિજયસૂરિ અને એમના શિષ્યોએ અકબર જેવા મુસલમાન સમ્રાટ્ ઉપર કઇ ઓછો પ્રભાવ નથી પાડયો ? અને તેનું જ એ કારણ હતુ કે–અકબરનો અને જૈનોનો સબધ માત્ર અકબરની હયાતી સુધીજ ન્હોતો રહેવા પામ્યો, પરન્તુ તે પછી ૪–૫ પેઢીયો સુધી–અર્થાત્ જહાગીર, શાહજહાન, મુરાદબક્ષ ઔરગજેબ અને આઝમશાહ સુધી ઘનિષ્ઠ સબધ ચાલુ રહ્યાના પ્રમાણો મળે છે. એટલુ જ નહિ, પરન્તુ અકબરની માફક તેમણે પણ કેટલાક ફરમાનો નવા કરી આપ્યા હતા તેમ અકબરે આપેલા કેટલાક ફરમાનોને તાજા પણ કરી આપ્યા હતા. આવા કેટલાક ફરમાનોના હિન્દી અને અગરેજી અનુવાદો બહાર પણ પડી ગયા છે. તે ઉપરાત અમારા વિહાર દરમીયાન ખંભાતના પ્રાચીન જૈનભડારો તપાસતા સાગરગચ્છના ઉપાશ્રયમાથી અકબર અને જહાગીરના ૭ ફરમાનો (જહાગીરના એક પત્ર સાથે) અકસ્માત્ અમને પ્રાપ્ત થયા. દિલગીર, છુ કે તે ૭ ફરમાનો પૈકીનુ એક ફરમાન, કે જે જહાગીરનું આપેલુ છે, અને જેમા વિજયસેનસૂરિના સ્તૂપને માટે ખંભાતની અકબ-

રપુરમાં ચંદુ સંઘવીના કહેવાથી દશ વીઘા જમીન આપ્યાની હકીકત છે, તે ફરમાન ઘણું જીર્ણ થઇ ગયેલું હોવાથી અને તેનો ગુજરાતી અનુવાદ નહિં થઇ શકવાથી આ પુસ્તકમાં આપી શકયો નથી. તે સિવાયનાં પાંચે ફરમાનો, કે-જે આ પુસ્તકમાં લખેલી કેટલીક હકીકતોને પુષ્ટ કરે છે, અનુવાદો સાથે આપવા ભાગ્યશાળી નિવડયો છું.

આ પ્રસંગે એ કહેવું જરૂરતું સમજું છું કે-યદ્યપિ અકબર પછી ઠેઠ આઝમશાહ સુધી જૈનોનો-જૈન સાધુઓનો સંબંધ મુસલમાન બાદશાહો સાથે તો ચાલુ રહ્યો હતો; પરન્તુ તેમાં પણ ખાસ કરીને જહાંગીરની સાથે તો અકબરના જેટલોજ સંબંધ રહ્યો હતો, અને તે વાત આ પુસ્તકના પૃ. ૨૩૮ માં વર્ણવેલ ભાનુચંદ્રજી અને જહાંગીરના સમાગમના પ્રસંગ ઉપરથી તેમજ પરિશિષ્ટ ક્ર માં વિજયદેવસૂરિ ઉપર લખેલ જહાંગીરના પત્ર ઉપરથી સારી રીતે જોઇ શકાય છે. આવી રીતે જહાંગીર તપાગચ્છના સાધુ ભાનુચંદ્રજી અને વિજયદેવસૂરિ વગેરેનેજ ચાહતો હતો, એમ નહિં, પરન્તુ ખરતરગચ્છના સાધુ માનસિંહ, જેમનું પ્રસિદ્ધ નામ જિનસિંહસૂરિ હતું અને જેમનો પરિચય આ પુસ્તકના પૃ. ૧૫૪ માં કરાવવામાં આવ્યો છે, તેમની સાથે પણ જહાંગીરનો સારો સંબંધ હતો. જો કે પાછળથી ગમે તે કારણે પણ જહાંગીરનો તેમના પ્રત્યે અભાવ થયો હોય, એમ જહાંગીરે પોતે લખેલા પોતાના આત્મ વૃત્તાન્ત 'તોજકે જહાંગીરી' ના પહેલા ભાગ ઉપરથી જોવાય છે.

આ પુસ્તક લખવાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય હીરવિજયસૂરિ અને અકબરનોજ સંબંધ બતાવવાનો હોવાથી અકબર પછીના બાદશાહો સાથેના જૈનસાધુઓના સંબંધને બતાવવાની મેં ચેષ્ટા કરી નથી. જો કે-એમ તો મારે કહેવુંજ પડશે કે-આ વિષયમાં મને જેમ જેમ વધારે વાંચવાનું અને જાણવાનું મળતું ગયું, તેમ તેમ પાછળથી એવી કેટલીએ આવશ્યક બાબતો મને જણાઇ કે-જે આ પુસ્તકમાં આપવી જરૂરની હતી, તેમાંની બની તેટલી બાબતોનો તો હું ઉમેરો કરી શકયો છું, જ્યારે બીજી કેટલીએક બાબતો ન છૂટકે જેમની તેમ રાખી મૂકવાને બાધ્ય થવું પડયું છે. અને એ વાત ઇતિહાસના અભ્યાસિયોથી અજાણી નહિંજ હોય કે ઇતિહાસ એક એવી વસ્તુ છે કે-તેમાં જેટલા વધારે ને વધારે ઊંડા ઉતરવામાં આવે, તેટલું વધારે ને વધારે નવું જાણવાનું મળે છે,

આ પુસ્તક એક ઐતિહાસિક પુસ્તક છે, એ વાત હું પહેલાં કહી ચૂક્યો છુ. તેમ છતા પણ ઇતિહાસના વિષયની નિરસતાનો અનુભવ આ પુસ્તકના વાચનારાઓને કરવો ન પડે, એ માટે પણ મારાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. મારૂ એ નમ્ર મન્તવ્ય છે કે–એક રાજાની પ્રજા પ્રત્યે કેવી ભાવનાઓ હોવી જોઇએ અને રાજામા ક્યા ક્યા દુર્ગુણોનો અભાવ અને સદ્ગુણોનો સદ્ભાવ હોવો જોઇએ, એનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરવાને આ પુસ્તકમા આલેખેલુ અકબરનુ ચરિત્ર–ચિત્ર જેમ જનતાને અતિ ઉપયોગી થઇ પડશે, તેવીજ રીતે એક સાધુનો–ધર્મગુરૂનો અરે, એક આચાર્યનો સમાજના અને દેશના કલ્યાણ સાથે કેટલો ઘનિષ્ઠ સબધ રહેલો છે, અને એક સસારી મનુષ્ય કરતા એક ધર્મગુરૂને માથે કેટલી વધારે જવાબદારી રહેલી છે, એ વાત સમજવાને, આ પુસ્તકમા વર્ણવેલ આચાર્ય હીરવિજયસૂરિજીના પ્રત્યેક બનાવો ખરેખર આશીર્વાદરૂપ થઇ પડશે

હુ દિલગીર છુ કે—જે મહાન પ્રભાવક આચાર્યવર્ય પ્રત્યેના ભક્તિભાવને લઇને હુ આ પુસ્તક લખવા પ્રેરાયો, તે મહાન્ પુરૂષનું (હીરવિજયસૂરિનુ) અસલી ચિત્ર મને ક્યાયથી પણ મળી શક્યુ નહિ અને તેથી તેવુ ખાસ ચિત્ર આપવાને હુ નિષ્ફળ નિવડ્યો છુ, તો પણ સહર્ષ જણાવીશ કે—આચાર્ય હીરવિજયસૂરિના નિર્વાણ થયા બાદ થોડાજ સમયમા બનાવેલી પાષાણની મૂર્ત્તિના દર્શન મેં લગભગ ચારેક વર્ષ ઉપર કાઠિયાવાડમા આવેલ મહુવા ગામમા કરેલા, તેજ મૂર્ત્તિનો ફોટો લેવરાવી મે આ પુસ્તકમા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે જો કે, મૂર્ત્તિના ઉપર કેટલેક સ્થળે ગૃહસ્થોએ ચાલતી આવતી અજ્ઞાનજન્ય રૂઢીના લીધે ચાદીના ટીલા ચોટાડીને મૂર્ત્તિની વાસ્તવિક સુદરતામા કૃત્રિમતા કરી નાખી છે, તો પણ હીરવિજયસૂરિના ચિત્રનો અભાવ, આ ચિત્રથી દૂર થશે, એમ હુ અવશ્ય માનુ છુ હીરવિજયસૂરિની મૂર્ત્તિના ફોટામા ખાસ એક વિશેષતા છે તે એ કે—તેની નીચે ખાસ એક શિલાલેખ છે, કે જે મૂર્ત્તિ સબધી કેટલીક માહિતી આપે છે તે સમ્પૂર્ણ લેખ આ પ્રમાણે છે —

"१६८३ पातसाहि श्रीअकबरप्रवर्त्तित स० ४१ वर्षे फा० सुदि ८ दिने श्रीस्तम्भतीर्थवास्तव्य शा० पदमा (भा०) पाची

ભટ્ટારકશ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરાણાં મૂર્તિઃ કા૦ શ્રી૦ તપાગચ્છે (ગચ્છે) શ્રીવિજયસેનસૂરિભિઃ ”

આ લેખ ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે—હીરવિજયસૂરિના નિર્વાણ પછી બીજાજ વર્ષે ખંભાતનિવાસી પૂઉઆ અને તેની સ્ત્રી **પાંચી** નામની શ્રાવિકાએ આ મૂર્ત્તિ કરાવેલી અને તેની પ્રતિષ્ઠા વિજયસેનસૂરિએ કરી હતી.

આ સિવાય આ પુસ્તકના બીજા નાયક અકબર અને તેના પ્રધાન મંત્રી અબુલફજલનાં ચિત્રો **ઇંડિયા ઑફિસ લાયબ્રેરી**માંથી ડૉ. એફ. ડબલ્યુ. **થોમસે,** પૂજ્યપાદ પરમગુરૂ શાસ્ત્રવિશારદ–જૈનાચાર્ય **શ્રીવિજયધર્મસૂરીશ્વરજી** મહારાજશ્રી ઉપર મોકલી આપી, તેઓ આ પુસ્તકની શોભામાં વધારો કરવાના કારણભૂત થયા છે; અતએવ તેમને ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકતો નથી.

વર્ત્તમાન જમાનામાં પ્રસ્તાવનાને પુસ્તકનું ભૂષણ સમજવામાં આવે છે. અતએવ આ પુસ્તક માટે પ્રસ્તાવના કે ઉપોદ્ઘાત લખવાનું કામ મારા કરતાં કોઇ ગૂર્જર સાહિત્યના સાક્ષર પાસે કરાવવામાં આવે, તો તે પુસ્તકને યોગ્ય ન્યાય આપી શકે, એ વિચારથી મારી દૃષ્ટિ ગુર્જર સાહિત્યના સમર્થ લેખક ખ્યાતનામા **શ્રીયુત કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી** બી. એ. એલએલ, બી. એડવોકેટ તરફ ગઇ. જો કે તેઓ એટલી બધી વિશાલ પ્રવૃત્તિમાં ગુંથાએલા રહે છે કે જેના લીધે તેમને આ કામ સોંપવામાં મને ઘણોજ સંકોચ થતો હતો, પરન્તુ ‘તેમના જેવા તટસ્થ લેખક જ મારા પુસ્તકના ગુણ–દોષોને બતાવી શકશે,’ એ મન્તવ્યથી જ્યારે મેં તેઓને આ કામ માથે લેવા માટે સાગ્રહ કહ્યું, ત્યારે તેઓ પોતાની સજ્જનતા બતાવ્યા સિવાય રહી શક્યા નહિં, અને પોતાને અસાધારણ કાર્ય રહેતું હોવા છતાં, ઉપોદ્ઘાત લખવાનું કામ માથે લીધું અને કરી પણ આપ્યું. **મુનશીજી**ની આ સજ્જનતા માટે હું કયા શબ્દોથી તેમને ધન્યવાદ આપું, તે કંઇ સમજી શકાતું નથી.

આ પ્રસંગે ખંભાતની હાઇસ્કૂલના હેડમાસ્તર **શાહ ભોગીલાલ નગીનદાસ** એમ. એ. ને ધન્યવાદ આપવો ભૂલીશ નહિં કે જેમણે પોતાની હાઇસ્કૂલના પરશીયન શિક્ષક પાસે આ પુસ્તકમાં આપેલાં ફરમાનોનો ગુજરાતી અનુવાદ કરાવી આપ્યો છે. અને મુંબઇની ઓરીએન્ટલ

કૅાલેજના સુપ્રસિદ્ધ પ્રોફેસર શેખ અબ્દુલકાદર સરફરાજ એમ. એ. ને પણ તેટલોજ ધન્યવાદ ઘટે છે, કે જેમણે પરિશ્રમ લઇને ફરમાનોના તે અનુવાદો બરાબર તપાસી આપ્યા છે. આ ઉપરાન્ત જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કૅાલેજના પ્રો. એસ. એચ. હોડીવાલા એમ એ નું નામ પણ મારે ભૂલવુ જોઇતું નથી, કે જેઓએ આ પુસ્તકના છપાતા ફાર્મો તપાસી મને કેટલીક ઐતિહાસિક સૂચનાઓ કરી વધારે વાકેફ કર્યો છે.

છેવટ—હુ એક વાતની સ્પષ્ટતા કરવી જરૂરની સમજુ છુ તે એ કે જો આ પુસ્તક લખવામા ઇતિહાસતત્ત્વ મહોદધિ ઉપાધ્યાયજી શ્રીઇન્દ્રવિજયજી મહારાજની મને સપૂર્ણ સહાયતા ન મળી હત, તો મારા જેવો અગરેજી, ફારસી અને ઉર્દુનો બિલકુલ અનભિજ્ઞ માણસ આ પુસ્તક લખવામા કોઇ પણ રીતે ફળીભૂત થઇ શકતે નહિ અને તેટલા માટે તેઓશ્રીનો શુદ્ધ અત કરણથી ઉપકાર માનવા સાથે એ સ્પષ્ટ જણાવીશ કે—આ પુસ્તકના યશના ભાગી પ્રધાનતયા તેઓશ્રી જ છે. તે સિવાય શાન્તમૂર્ત્તિ આત્મબધુ શ્રીમાન્ જયન્તવિજયજીનો પણ ઉપકાર માનવો ભૂલીશ નહિં, કે જેઓ પ્રૂફો શોધવામાં મને મદદગાર થયેલ છે.

પુસ્તકના ભૂષણસ્વરૂપ ઉપોદ્ઘાત લખવાનું કામ જ્યારે શ્રીયુત મુનશીજીએ કરી આપ્યું છે, ત્યારે પ્રસ્તાવનામા ઉપર્યુક્ત વક્તવ્ય સિવાય મારે કહેવાનુ બીજું શુ હોઈ શકે ?

ગોડીજીનો ઉપાશ્રય, પાયધુની,
મુબઇ
અક્ષયતૃતીયા, વીર સ. ૨૪૪૬

વિદ્યાવિજય.

બીજી આવૃતિ.

"આધુનિક જૈન લેખકોના હાથે લખાએલા પુસ્તકોનો જનતામાં જોઇએ તેવો આદર નથી થતો" આવો જનરવ જૈન સમાજમા તો લગભગ પ્રસિદ્ધજ છે પરન્તુ તેમ હોવાનું શુ કારણ છે, એ શોધવાની ઘણા કમ લેખકોએ દરકાર કરી છે ખરી રીતે જૈનેતર પ્રજાનો પક્ષપાત, એ કારણ હોય તોપણ જૈન લેખકોની લેખનપદ્ધતિ—એકાન્ત ધાર્મિક વિષયનીજ પુષ્ટતા કિંવા 'જૂનુ તેટલુ સાચુ જ' બતાવવાની પદ્ધતિ—પણ કઇ કમ કારણભૂત છે એમ નથીજ. કોઇપણ વિષયને પ્રમાણ પુર સર પુષ્ટ કરવાને બદલે "સો-બસો વર્ષ ઉપર આમ થયુ હતુ" "ફલાણાએ આમ કર્યું હતુ" માટે માનવુ જ જોઇએ તે ગ્રાહ્ય હોવુ જ જોઇએ," આવો આગ્રહ જનતાની અભિરૂચિને ન પ્રાપ્ત કરી શકે, તો તેમા કઇ આશ્ચર્ય જેવુ નથી

આ પુસ્તક લખતી વખતે આ વાત અવસ્ય ધ્યાનમા રાખવામા આવી હતી, અને તેજ વાતનો ઉલ્લેખ પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામા પણ આ શબ્દોમા કર્યો છે

"આ પુસ્તક લખવામા જયા સુધી બન્યુ ત્યા સુધી કોઇપણ વિષયની સત્યતા ઇતિહાસથી જ પુરવાર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. અને તેટલા માટે હીરવિજયસૂરિના સબધમા, કેટલાક લેખકોએ લખેલી એવી બાબતો કે જે માત્ર સાભળવા ઉપરથીજ વગર આધારે લખી દેવામા આવેલી, તે બાબતોને આ પુસ્તકમા સ્થાન આપ્યુ નથી. માત્ર હીર-વિજયસૂરિએ અને તેમના ચોકસ શિષ્યોએ તેમના ચરિત્રના બળથી—ઉપ-દેશથી અકબર ઉપર જે પ્રભાવ પાડયો, અને જે જે બાબતોને જૈન લેખકોની સાથે બીજા લેખકો પણ કોઇ ન કોઇ રીતે મળતા થયેલા છે તેજ બાબતોને પ્રધાનતયા મે આ પુસ્તકમા સ્થાન આપ્યું છે."

મને એ જણાવતા હર્ષ થાય છે કે-મારી આ મનોવૃત્તિ અને ધાર-ણાને પરિણામે મારો આ ક્ષુદ્ર પ્રયત્ન જનતાનો સારો આદર પામી શકયો છે અને તેના અપ્રત્યક્ષ પ્રમાણો છે કે—ભારતવર્ષના હિન્દી તથા ગુજરાતી ઘણાખરા પ્રસિદ્ધ પત્રોએ અને વિદ્વાનોએ આ પુસ્તકને મીઠી નજ-રથી નિહાળી ઉચ્ચ અભિપ્રાયો આપવા ઉપરાન્ત ઘણા ખરા પત્રોએ તો આ પુસ્તકના કેટલાક અગોના ઉતારા પોતાના પત્રોમા પણ પ્રકટ કર્યા છે. ત્યા સુધી કે 'પ્રવાસી' જેવા બંગાળી માસિકોમા પણ આ પુસ્તક

ઉપરથી લખાએલા વિસ્તૃત લેખો પ્રકટ થયા છે. જનતાનો આ આદર મારા ક્ષુદ્ર પ્રયત્નની યત્કિંચિત્ પણ સફલતા સૂચવે છે એ જાણી મને આનંદ થાય, એ સ્વાભાવિક છે. બીજી તરફથી જૈનસમાજ, કે જે પોતાના આ મહાન્ પરમ પ્રભાવક આચાર્યને તેમના વાસ્તવિક-સત્ય સ્વરૂપમાં ઓળખી શકી નહોતી, તે પણ ઓળખતી થઇ, અને જેને એક સામાન્ય આચાર્ય અથવા સાધુ તરીકે ગણી રહી હતી, તેને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં મહાન્ પુરૂષ તરીકે ઓળખી જયંતી પણ ઉજવતી થઇ છે, એ પણ એક ખુશાલીનું જ ચિહ્ન છે.

એ પ્રમાણે આ પુસ્તક એક ઐતિહાસિક-મુખ્યત્વે જૈન ઇતિહાસ-યુક્ત પુસ્તક હોવા છતાં જૈન અને જૈનેતરોમાં સારો આદર પામ્યું, એતુંજ એ કારણ છે કે—પ્રકાશકને તેની બહુ જલદી બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડવાની જરૂર પડી. જો કે આમાં આવેલા એક નવીન ફરમાનનો અનુવાદ કરાવવામાં અને બીજાં કેટલાંક અનિવાર્ય કારણો ઉપસ્થિત થવાથી પુસ્તક તૈયાર થઇ ગયેલું હોવા છતાં તેને પ્રકટ કરવામાં ઘણો વિલંબ લાગી ગયો છે.

વિશેષતા—પ્રથમાવૃત્તિ કરતાં આ બીજી આવૃત્તિમાં ખાસ એક વિશેષતા વાંચકો જોઇ શકશે. અને તે વિપશેતા પરિશિષ્ટોમાં વધારેલા **એક ફરમાન સંબંધી** છે.

ખંભાતથી મળેલાં અકબર અને જહાંગીરનાં છ ફરમાનો પૈકી એક ફરમાન, કે જે જહાંગીરે આપેલું છે, તે અતિ જીર્ણ હોવાથી, અને તેનો અનુવાદ સંતોષકારક નહીં થઇ શકવાથી પ્રથમાવૃત્તિમાં આપી શકાયું નહોતું. જો કે આ ફરમાનનો ઉલ્લેખ પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જરૂર કર્યો હતો. આ છઠ્ઠું ફરમાન પણ આ બીજી આવૃત્તિમાં પરિશિષ્ટ ચ તરીકે આપ્યું છે. બીજાં પાંચ ફરમાનોની માફક આ ફરમાન પણ જૈન ઇતિહાસમાં અતિ મહત્ત્વનું છે. હીરવિજયસૂરિના પ્રધાન શિષ્ય વિજયસેનસૂરિનો ખંભાતની પાસેના અકબરપુરમાં સ્વર્ગવાસ થયો. તેમનું સ્મારક કાયમ રાખવાને સ્તૂપાદિ કરાવવા દસ વિઘા જમીનના એક ટૂકડાની માગણી **ચંદૂ સંઘવી** બાદશાહ જહાંગીર પાસે કરે છે. બાદશાહ **મદદ-ઇ-મુઆશ** નામની જાગીર તરીકે અકબરપુરમાંજ તેટલી જમીનનો ટૂકડો ભેટ કરે છે.

આ પુસ્તકના ૨૩૬ માં પેજમાં વર્ણવેલી આજ હકીકતને આપણું આ ફરમાન અક્ષરશઃ પુષ્ટ કરે છે. વધુમાં વાંચનારાઓ જોઇ શકશે કે

આ ફરમાનમા માત્ર જમીનનો ટૂકડો આપ્યાનીજ હકીકત નથી, પરન્તુ ચદ્દૂ સ ઘવીનો પૂરો પરિચય, તેના શરીરની આકૃતિયુક્ત અને તેણે ક્યા પ્રસગે કેવી રીતે બાદશાહ પાસે આ જમીનની માગણી કરી, એનો પણ ખુલ્લેખુલ્લો ઉલ્લેખ કરેલો છે એટલે આ ફરમાન વિજયસેનસૂરિના સ્મારકની સાથે અતીવ ઘનિષ્ઠ સંબધ ધરાવતુ હોઇ ઐતિહાસિક સત્યતાને વધારે દૃઢ બનાવનાર છે

આ ફરમાન અતિ જીર્ણ હોવાથી તેનો અનુવાદ કરવામા ઘણી મુશ્કેલી નડતી હતી, છતા પજાબના વયોવૃદ્ધ મૌલવી **મહમ્મદમૂનીરે** ઘણો પરિશ્રમ લઇ તેનો અનુવાદ કરી આપ્યો, તેમ શિવપુરીના તહસીલદાર સાહેબ નવાબ **અબ્દુલમુનીમે** તેને તપાસી આપ્યુ, તે બદલ તે બન્ને મહાશયોને આ સ્થળે ધન્યવાદ આપવા ભૂલીશ નહિ.

પ્રાન્તે—જગદ્ગુરૂ હીરવિજયસૂરિ જૈનોનાજ નહિ, પરન્તુ ભારત વર્ષના ઉદ્ધારક એક મહાન્ પુરૂષ હતા અકબર જેવા મુસલમાન સમ્રાટ્ને પોતાના પરિચયમા લાવી દેશના અભ્યુદયમા તેમણે મ્હોટો ફાળો આપ્યો હતો અને વસ્તુત જોવા જઇએ તો સમાજના અને દેશના કલ્યાણ સાથે, સાધુઓનો—આચાર્યોનો—ધર્મગુરૂઓનો, એક સસારી મનુષ્ય કરતા કઇ કમ સબધ નથી રહેલો જગદ્ગુરૂ હીરવિજયસૂરિની માફક ધર્મ-ગુરૂઓ સમજે, તો તેમને માથે ગૃહસ્થો કરતા કઇ ગુણી વધારે જવાબ-દારી રહેલી છે, અને એવી જવાબદારી સમજનાર ધર્મગુરૂઓ કદાપિ એમ કહેવાનુ તો સાહસ નજ કરે કે " અમારે અને દેશને શુ ? " " અમારે અને સ્વદેશીને શુ ? " વધારે નહિ તો કમમા કમ આપણા આ જગત્પૂજ્ય—જગદ્ગુરૂના જીવનની પ્રત્યેક ઘટનાઓ ઉપર જરા ધ્યાન આપવામા આવે તો ધર્મગુરૂઓને ઘણ જાણવાનુ મળે તેમ છે માટે ધર્મગુરૂઓ હીરવિજયસૂરિના જીવન ઉપર ધ્યાન આપે, તેમના જીવ-નનુ અનુકરણ કરવાવાળા થાય, જૈન સમાજ હીરવિજયસૂરિના મહાત્મ્યને ઓળખે, તેમની મહિમા સર્વત્ર પ્રસારે અને ગામેગામજ નહિ, પરન્તુ ઘરેઘર તેમની વાસ્તવિક જયન્તીઓ ઉજવાય, એજ અન્ત કરણથી ઇચ્છી વિરમુ છુ.

શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મી જ્ઞાનમદિર
બેલનગજ—આગરા
દ્વિ જ્યે સુ ૫, વીરસ ૨૪૪૯
ધર્મ સ ૧.

વિદ્યાવિજય.

ગ્રન્થસૂચી.

આ પુસ્તકમાં નિમ્ન લિખિત ગ્રન્થોની સહાયતા લેવામાં આવી છે.

જૈન ગ્રન્થો.

(ગુજરાતી)

૧ હીરવિજયસૂરિરાસ—કર્ત્તા શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ. વિ સ. ૧૬૮૫
૨ લાભોદયરાસ—કર્ત્તા પ દયાકુશલ વિ સ. ૧૬૪૯
૩ કર્મચંદ્ર ચોપાઇ—કર્ત્તા પ. ગુણવિનય. વિ. સ. ૧૬૫૫
૪ જૈનરાસમાળા ભા. ૧ લો—મોહનલાલ દલીચંદ દેશાઇ સંપાદિત
૫ તીર્થમાળા સંગ્રહ—શા. જૈ. શ્રીવિજયધર્મસૂરિસંપાદિત
૬ ઐતિહાસિકરાસ સંગ્રહ ભા. ૩ જો „
૭ શ્રીવિજયતિલકસૂરિ રાસ, બે અધિકાર—કર્ત્તા પ દર્શનવિજય સ ૧૬૭૯ તથા ૧૬૯૭.
૮ અમરસેન-વયરસેન આખ્યાન—કર્ત્તા શ્રીસંઘવિજયજી વિ સ. ૧૬૭૯
૯ ઐતિહાસિક સજ્ઝાયમાળા. ભા. ૧ લો. મારી સંપાદિત.
૧૦ મલ્લીનાથ રાસ—કર્ત્તા ઋષભદાસ કવિ વિ. સં. ૧૬૮૫
૧૧ ખંભાતની તીર્થમાળા—કર્ત્તા ઋષભદાસ
૧૨ ખંભાતની તીર્થમાળા—કર્ત્તા મતિસાગર ૧૭૦૧
૧૩ પદ્મમહોત્સવરાસ—કર્ત્તા પ. દયાકુશલ વિ સ. ૧૬૮૫
૧૪ હીરવિજય સૂરિશલોકો—કર્ત્તા પં. કુંઅરવિજય
૧૫ દુર્જનશાલ બાવની—કર્ત્તા કૃષ્ણદાસ. વિ. સ. ૧૬૫૧
૧૬ હીરવિજયસૂરિ કથાપ્રબંધ.
૧૭ પટ્ટાવલી સજ્ઝાય—કર્ત્તા પ. વિનયવિજય

૧૮ જૈન એ. ગુર્જરકાવ્યસંચય—શ્રીયુત જિનવિજયજી સમ્પાદિત (છપાય છે.)

૧૯ શિલાલેખ સંગ્રહ—શ્રીયુત જિનવિજયજી સંપાદિત

૨૦ પ્રાચીન લેખ સંગ્રહ—શા. જૈ. શ્રીવિજયધર્મસૂરિ મહારાજ સંપાદિત (છપાય છે.)

૨૧ પ્રશ્નોત્તર પુષ્પમાલા—મહારાજ શ્રીહંસવિજયજીલિખિત.

૨૨ હીરવિજયસૂરિ સજ્ઝાય—કર્ત્તા વિવેકહર્ષ, કવિરાજ હર્ષાનંદના શિષ્ય.

૨૩ પરબ્રહ્મપ્રકાશ—કર્ત્તા વિવેકહર્ષ.

૨૪ હીરવિજયસૂરિ રાસ—ન્હાનો. કર્ત્તા વિવેકહર્ષ સં. ૧૬૫૨.

૨૫ વિજયચિંતામણિ સ્તોત્ર—કર્ત્તા પંડિત પરમાનંદ. વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય.

૨૬ મહાજન વંશ મુક્તાવલી—શ્રીયુત રામલાલજીગણિ કૃત.

(સંસ્કૃત)

२७ हीरसौभाग्य काव्य सटीक—कर्त्ता पं. देवविमल.

२८ विजयप्रशस्ति काव्य सटीक—कर्त्ता पं. हेमविजय, टिकाकार पं. गुणविजयगणि. टिका सं १६८८

२९ जगद्गुरु काव्य—कर्त्ता पं. पद्मसागर.

३० कर्मचंद्रचरित्र—कर्त्ता पं. जयसोम सं. १६५०.

३१ गुर्वावली—कर्त्ता मुनिसुंदरसूरि.

३२ कृपारसकोश—कर्त्ता शान्तिचन्द्र उपाध्याय.

३३ सोमसौभाग्य काव्य—कर्त्ता पं. प्रतिष्ठासोम. सं. १५२४.

३४ तपागच्छपट्टावली—कर्त्ता रविवर्धन.

३५ तपागच्छपट्टावली—कर्त्ता पं. धर्मसागरजी.

३६ तपागच्छपट्टावली—कर्त्ता उपाध्याय मेघविजयजी.

३७ सूर्यसहस्र नाम—कर्त्ता उपाध्याय भानुचंद्रजी.

(પરચૂરણ.)

૩૮ જૈનશાસનનો દીવાળીનો અંક.

૩૯ પ્રશસ્તિસંગ્રહ—પરમગુરૂ આચાર્યમહારાજ સંગૃહીત.

૪૦ તપાગચ્છના આચાર્યોની નોંધો—પૂજ્યપાદ આચાર્ય મહારાજશ્રી-
સંગૃહીત

૪૧ કોન્ફરન્સ હેરલ્ડનો ઐતિહાસિક અંક

જૈનેતર ગ્રન્થો.

(ગુજરાતી.)

૪૨ મીરાતે અહમદી—પઠાણ નીઝામખાન નૂરખાનનો અનુવાદ.

૪૩ મીરાતે સિકન્દરી—આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજીનો અનુવાદ

૪૪ મુસલમાની રીયાસત—સૂર્યરામ સોમેશ્વર દેવાશ્રયીનો અનુવાદ

૪૫ કાઠિયાવાડ સર્વ સંગ્રહ

૪૬ મીરાતે આલમગીરી—કર્ત્તા શેખ ગુનામમોહમદ આબીદમિયા
સાહેબ

૪૭ અકબર—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીવાળુ

૪૮ ફાર્બસ રાસમાળા—રણછોડભાઇ ઉદયરામનો અનુવાદ.

(હિન્દી.)

૪૯ सीरोही राज्यका इतिहास—श्रीयुत रायबहादुर गौरीशंकर
हीराचंद ओझा कृत

५० अकबर (इन्डीयन प्रेस-अलाहाबादवाला)

५१ अकबर (ग्वालीयरवाला)

५२ सम्राट् अकबर—प गुलजारीलाल चतुर्वेदी-अनुवादित

५३ भारतभ्रमण—श्रीवङ्कटेश्वर प्रेसमें मुद्रित.

बंगाली.

५४ सम्राट् अकबर—श्रीबङ्किमचन्द्र लाहिडी बि एल प्रणीत.

५५ समसामयिक भारतेर उनविंश खण्ड. योगेन्द्रनाथ समाद्दार-
संपादित.

५६ 'भारतवर्ष' मासिकपत्रिका ।

उर्दू

५७ दरबारे अकबरी—प्रो आजाद कृत.

ENGLISH.

58 Akabar by Vincent A. Smith.
59 The Emperor Akabar translated by A. S. Beveridge Vols. I & II.
60 Akabar by a Graduate of the Bombay University.
61 Akabar translated by M. M. with notes by C. R. Markham.
62 The History of Aryan Rule in India by E. B. Havell.
63 Al-Badāoni Vol. I translated by George S. A. Ranking. & Vol. II translated by W. H. Love.
64 Akabarnama translated by Beveridge Vols. I, II & III.
65 Ain-i-Akabari Vol. I translated by H. Blochmann & Vols. II & III by H. S. Jarrett.
66 The History of Kathiawad by H. W. Bell.
67 Dabistan translated by Shea and Troyer.
68 Travels of Bernier translated by V. A. Smith.
69 The History of India as told by its own Historians by Elliot & Dowson Vols. I-VIII.
70 Local Muhammadan Dynasties by Bayley.
71 Mirati Sikandari translated by F. L. Faridi.
72 The Early History of India by V. A. Smith.
73 The History of fine art in India in Series by V. A.Smith.
74 Storia do Mogor translated by William Irvine 4 Vols.
75 Ancient India by Ptolemy.
76 History of Oxford by Smith.
77 „ „ Gujarat by Edulji Dosabhai.
78 The Mogul Emperors of Hindustan by Holden.
79 The Jain Teachers of Akabar by V. A. Smith. (Printed in R. G. Bhandarkar commemoration Volume.).
80 Catalogue of the Coins in the Punjab Museum, Lahore. by R. B. Whitehead Vol. II.
81 Catalogue of the Coins in the Indian Museum, Calcutta Vol. III. by H. N. Wright.
82 Architecture of Ahmedabad by T. C. Hope and J. Fergusson.

83 The Cities of Gujarashtra by Briggs.
84 Journals of the Punjab Historical Society
85 The Journal of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society Vol XXI
86 English factories in India by William Foster (1618–1621, 1646–1650 & 1651–1654)
87 Description of Asia by Ogilby
88 Manual of the Musalman Numismatics by Codrington
89 The Coins of the Mogul Emperors of Hindustan in the British Museum by Stanley Lane–Poole
90 Collection of voyages & travels Vol IV
91 Tavernier's Travels in India Vol II edited by V Ball
92 The History of the Great Moguls by Pringle Kennedy 2 Vols
93 The History of Gujarat translated by James Bird
94 Mediæval India by Stanley Lane–Poole
95 The History of India by J T Wheeler Vol IV part I
96 Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland (issues of July and October, 1918)

ઉપોદ્ઘાત.

મ્હને મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ પોતાના પુસ્તકનો ઉપોદ્ઘાત લખવાનુ કઠણ કામ સોંપ્યુ, ત્યારે મ્હને સ્વાભાવિક રીતે ક્ષોભ થયો. થોડા વર્ષપર જ્યારે મ્હારી **'પાટણની પ્રભુતા'** બ્હાર પડી, ત્યારે જૈનધર્મનો હું દ્વેષી છુ, તેવી છાપ પાડવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો, અને તે છાપ જો કાયમ રહી હોય, તો મુનિજીનું પુસ્તક કાંઇક લોકપ્રિયતા ખુવે, એવો ડર મ્હને લાગ્યો, અને તેથી આ કામ કોઇ બીજાને સોપવાની તેમ્હને અરજ કરી પણ તેમ્હનો આગ્રહ નિશ્ચલ હતો, અને આખરે મ્હને આ કામ માથે લેવુ પડયું તે છાપ કાયમ રહી છે કે નથી રહી, મે પુરાણા જૈન ઇતિહાસ–સાહિત્ય વિષે બાંધેલા મ્હારા અભિપ્રાયો વાસ્તવિક છે કે નથી, એ વિષે કાંઇ પણ વિચાર કર્યા વિના મ્હને સોંપેલુ કામ પૂરૂ કરવાની હુ રજા લઇશ.

આ પુસ્તક એક અત્યત સ્તુત્ય પ્રયત્ન છે. જૈન સાહિત્યમા છુપાયેલા ઇતિહાસને મહા મહેનતે છતો કરવો, તે ભગીરથ કાર્ય ગુજરાતના ઇતિહાસકારો આગળ પડયુ છે અને જેટલે અશે તે કાર્ય થશે, તેટલેજ અશે ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ લખાશે, કારણ કે–**એ સમયનાં ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુખ્ય જૈન-સાહિત્ય છે.**

આ પુસ્તકમા મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ અથાગ શ્રમ લઇ, જે મહાન્ જૈનસાધુએ શહેનશાહ અકબરને પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો હતો, ત્હેના જીવન અને સમયનો ઇતિહાસ આપવાનો પ્રયાસ આદર્યો છે. ઐતિહાસિક સાહિત્યની ભાવના નજર આગળ રાખી કર્ત્તાએ બીજા ઐતિહાસિક સાધનની મદદ લીધી છે, બન્યુ ત્યા સુધી નિષ્પક્ષપાત ઇતિહાસકારના દૃષ્ટિબિન્દુથી સત્યનુ સશોધન કર્યું છે. અને પરિણામે આ પુસ્તકને ધર્માંધતાના દોષમાથી બચાવી ઇતિ-

હાસની પંક્તિમાં ઘણે અંશે લાવી મૂક્યું છે. લેખક પોતે જૈનસાધુ છે. પુસ્તકના નાયક મહાન્ જૈનગુરૂ હતા. સાધનો ઘણે ભાગે પ્રાચીન જૈનસાહિત્યમાં દટાયેલાં હતાં આ બધું ધ્યાનમાં લેતાં લેખકને જેટલું અભિનન્દન આપીએ તેટલું ઓછું છે.

આ વિષય સ્મી. વેન્સેંટ સ્મીથના લેખો, અને ખાસ કરી હેણે રચેલા 'અકબર' નામના પુસ્તકે સરલ કરી દીધો છે. તે ઇતિહાસકાર લખે છે કે—(પાનું ૧૬૬)

"અકબરના વિચારો ને રાજયનીતિ પર જે પ્રભાવ જૈન આચાર્યોએ પાડયો હતો, હેના પ્રાબલ્યની ઇતિહાસકારોએ નોંધ લીધી નથી. તે જૈન મહાત્માનાં વચનો એવા ધ્યાનથી સાંભળતો કે—તે જૈનમતાવલંબી થયો છે, એમ જૈન લેખકો ગણતા; અને ૧૫૮૨ પછીનાં તેનાં ઘણાં કામો કેટલેક અંશે સ્વીકારેલા જૈન મતને લીધેજ થયાં છે. આ બીનાઓનો વ્હેમ પણ એલ્ફીન્સ્ટન, વૉન નોઅર અને મોલીસનના પુસ્તકોના વાચકોને ભાગ્યેજ પડે. અબુલ્ફજલની લાંબી ટીપમાં લખેલા તે સમયના ત્રણ મહાસમર્થ વિદ્વાનો—હીરવિજયસૂરિ વિજયસેનસૂરિ અને ભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય નામક જૈન ગુરૂઓ અથવા ધર્માચાર્યો હતા. આ વાત બ્લોકમેન પણ જોઇ શકયા નથી. આ ત્રણમાં જહેનું નામ પ્રથમ આપ્યું છે, તે ત્રણેમાં અગ્રગણ્યા હતા, અને અકબરને જૈનમતાવલંબી કરવાનું માન તેમ્હને છે, એમ જૈનલેખકો માને છે, અને અબુલફ્ઝલ હેને વિદ્વાનોના પાંચ વર્ગમાંના પ્રથમ વર્ગમાં, શેખ મુબારક વિગેરે બીજા ચુનંદા વીશ વિદ્વાનો કે જેઓ "બન્ને દુનિયાનાં રહસ્યો સ્હમજે છે' તેવાની પંક્તિમાં મૂકે છે."

પણ મુખ્યત્વે કરીને આ પુસ્તકોનો આધાર હેમવિજયના "વિજય પ્રશસ્તિ કાવ્ય" પર, પંડિત દેવવિમલકૃત "હીરસૌભાગ્ય કાવ્ય" પર અને કવિ ઋષભદાસકૃત "હીરવિજયસૂરિ રાસ" પર રાખવામાં આવ્યો છે. સ્મીથે જ્યાં માત્ર માર્ગ દેખાડયો છે, ત્યાં વિદ્યાવિજયજીએ સંપૂર્ણ માહિતી આપવાનું કામ હાથ ધર્યું છે.

જૂના જૈનપ્રબ ધો અને રાસોના આધાર પર ઇતિહાસ રચવો, એ લગભગ અશકય કામ છે, કારણ કે–એ સાહિત્ય સાધારણ રીતે માત્ર એક પક્ષી, અવિશ્વસનીય સાધનો પૂરા પાડે છે. આ પ્રબ ધો ને રાસો માત્ર જિનશાસનની કીર્ત્તિ વધારવાના અને મહાન્ જૈનોના આદર્શ જીવન શ્રદ્ધાળુ શ્રાવક આગળ રજુ કરવાના હેતુથી ચૂસ્ત જૈનલેખકોએ લખ્યા છે અને ત્હેમા ઇતિહાસને ઉપયોગી સામગ્રી કેટલી છે, તે પારખવા ત્હેમા નીચે આપેલા લક્ષણો કેટલે અ શે છે, તે જોવુ જરૂરતુ થઇ પડે છે

(૧) ઇતિહાસની વસ્તુ જે સમયમા ને સ્થલે બની હોય, ત્હેનાથી લેખકના સમય અને સ્થલ જેટલે અ તરે હોય, તેટલો લેખ વિશ્વાસપાત્ર ઓછો ગણાવો જોઇએ. ઘણા ખરા લેખો પ્રચલિત દ તકથાઓ ઉપરથી લખાએલા છે, અને આ દ તકથાઓમા રહેલો સત્યનો અ શ સ્થળ ને સમયનો અ તર થતા ઓછો ને ઓછો થતો જાય, એ સ્વભાવિક છે

(૨) આ લેખમા જિનશાસન કે શ્રાવકવર્યોની કીર્ત્તિ વિષે જે હકીકતો હોય તે, અતિશયોક્તિ ભરી અને શ્રદ્ધાળુ શ્રાવકવૃ દના લાભ માટેજ લખાયેલી હોવાથી જ્યાં સુધી સ્વત ત્ર પુરાવાની મદદ ન મળે, ત્યા સુધી સર્વા શે માન્ય રાખવા લાયક હોતી નથી.

(૩) આ લેખમા જૈનેતરો વિષે કે જૈનમતની કીર્ત્તિ ઝાખી કરે એવુ કાઇ હોય, તો તેમા ખરી હકીકત સમાઇ રહેવાનો વધારે સ ભવ હોય છે.

(૪) આ લેખોમા જ્યા પટ્ટાવલી હોય કે જ્યાં વર્ષ સ્પષ્ટ રીતે લખ્યા હોય, તે ઘણા ખરા ખરા હોવાનો સ ભવ છે, કારણ કે સાધુઓ એ બાબતમા ઘણા ચોકસ હતા એમ

જે પુસ્તકોને આધારે આ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, તે ઘણુંજ વિશ્વાસપાત્ર લાગે છે. એમ્હાંનાં 'વિજયપ્રશસ્તિ કાવ્ય' ના કર્ત્તા હેમવિજય અને 'કૃપારસકોશના' ના કર્ત્તા શાંતિચંદ્ર બન્ને નાયક હીરવિજયસૂરિની જોડે અકબરના દરબારમાં હતા. 'હીરસૌભાગ્ય' ના કર્તા દેવવિમલગણિ તે, હીરવિજયસૂરિના શિષ્ય સિંહવિમલના શિષ્ય હતા. આ સિંહવિમલ પણ ગુરૂની સાથે અકબરના દરબારમાં હતા. અને ગુજરાતી કવિ–'હીરવિજયસૂરિરાસ' ના કર્તા ઋષભદાસ કવિ પણ હીરવિજયજીના શિષ્ય વિજયસેનસૂરિ, જે ગુરૂના મૃત્યુ પછી સંવત્ ૧૬૫૨ માં પટ્ટધર થયા, અને જહેને ગુરૂએ પોતાને બદલે અકબરના દરબારમાં મૂકયા હતા, અને જહેને "આઇન–ઇ–અકબરી" 'વિજયસેનસૂર'ના નામથી આલેખે છે, ત્હેના શિષ્ય હતા. જો કે રાસ દેવવિમલના "હીરસૌભાગ્ય" ઉપર રચેલો છે, છતાં કવિને હકીકત જાણવાની તક એવી હતી કે ત્હેણે આપેલી વિગત વિશ્વાસને પાત્ર થયા વિના રહે નહિ.

આ ઉપરાંત જે પુસ્તકોની મદદ લેવામાં આવી છે, તે પણ લગભગ તેજ સૈકાનાં છે.

(૧) પદ્મસાગરનું 'જગદ્ગુરૂ કાવ્ય'. સંવત્ ૧૬૪૬.
(૨) પંડિત દયાકુશળનો 'લાભોદયરાસ.' સંવત્ ૧૬૪૯.
(૩) લાહોરના પંડિત જયસોમનું 'કર્મચંદ્રચરિત્ર' સંવત ૧૬૫૦.
(૪) લાહોરના કૃષ્ણદાસ કવિની 'દુર્જનશાલબાવની'. સંવત્ ૧૬૫૧.
(૫) ગુણવિનયજીની 'કર્મચંદ્ર ચોપાઇ'. સંવત્ ૧૬૫૫.
(૬) દર્શનવિજયજીનો 'વિજયતિલકસૂરિરાસ', ૧ અધિકાર સંવત્ ૧૬૭૯.
(૭) ઋષભદાસ કવિનો 'મલ્લીનાથરાસ' સંવત્ ૧૬૮૫
(૮) ગુણવિજયજીની 'વિજયપ્રશસ્તિપર ટીકા'. સંવત્ ૧૬૮૮

(૯) દર્શનવિજયજીનો 'વિજયતિલકસૂરિરાસ', ૨ અધિકાર સંવત્ ૧૬૯૭,

ઉપર જણાવેલા ચારમાનું બીજું લક્ષણ પણ આ લેખોમાં જડે છે. આ લેખમાં આપેલી બીનાને કસોટીએ ચ્હડાવવાનાં સ્વતંત્ર સાધન પણ પુષ્કળ છે. જેવા કે 'આઈન-ઈ-અકબરી' અકબરનાં ફરમાનો, વિગેરે. આ સાધનોનો પણ ઉપયોગ વિદ્યાવિજયજીએ બહોળે હાથે કર્યો છે.

આ બે લક્ષણો આવી સારી રીતે આ મૂલ લેખોમાં છે અને **તેથી ત્હેમાં સમાયલો ઇતિહાસ સત્ય અને નિ:પક્ષપાત છે, એમ સકારણ કહી શકાય એમ છે.**

આ સાધનો પરથી આ પુસ્તકની મૂલ હકીકત સિદ્ધ થાય છે. હીરવિજયસૂરિનું જીવનવૃત્તાંત, અકબરનું નિમંત્રણ, સૂરિની મુસાફરી અને આગ્રાના દરબારમાં આવાગમન, શહેનશાહની ગુરૂભક્તિ ને જૈન તરફ વલણ; અને સૂરિના તરફ પક્ષપાત થવાથી શહેનશાહે બહાર પાડેલા ફરમાનો—આ બધી વાતો હવે ઇતિહાસની ભૂમિકા પામી ગઈ છે. લેખકના શબ્દોમાં કહીયે તો—

"આચાર્ય શ્રીહીરવિજયસૂરિ, શ્રીશાન્તિચંદ્ર ઉપાધ્યાય, શ્રીભાનુચંદ્ર ઉપાધ્યાય અને શ્રીવિજયસેનસૂરિએ અકબર બાદશાહ ઉપર પ્રભાવ પાડીને અનેક જનહિતના, ધર્મની રક્ષાનાં, જીવદયાનાં કાર્યો કરાવ્યાં, ગુજરાતમાંથી 'જીજીયાવેરો' દૂર કરાવ્યો, સિદ્ધાચલ, ગિરિનાર, તારંગા, આબૂ, કેશરિયાજી, રાજગૃહીના પહાડો અને સમ્મેતશિખર વિગેરે તીર્થો શ્વેતાંબરના છે, એ સંબંધી પરવાનો લીધો, સિદ્ધાચલજીમાં લેવાતું મૂંડકું બંધ કરાવ્યું, મરેલ મનુષ્યનું ધન ગ્રહણ કરવાનો અને યુદ્ધમાં બંદી ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરાવ્યો, વળી પક્ષિયોને પાંજરામાંથી છોડાવવાનું અને ડાબર તળાવમાં થતી હિંસા બંધ કરાવવાનું—વિગેરે અનેક કાર્યો કરાવ્યાં હતાં. આ ઉપરાંત તેઓના ઉપદેશથી સૌથી મ્હોટામાં

મ્હોટું અને સૌથી વધારે મહત્ત્વનું કાર્ય થયું હતું, તે એ છે કે-બાદશાહે પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં આખા વર્ષમાં છ મહીના અને છ દિવસ સુધી કોઇપણ માણસ કોઇપણ જીવની હિંસા ન કરે, એવા હુકમ બહાર પાડ્યા હતા ".

લેખકે માત્ર આ પ્રસંગોનો ઇતિહાસ લખ્યો છે, એટલુંજ નહિ પણ અકબરનું જીવન અને કારકીર્દી વિષે કાંઇ ખાસ લખ્યું છે. અકબર વિષે વધુ માહિતી આપવી એ મી. સ્મીથના ઇતિહાસ પછી કઠણ કામ છે; છતાં જૈન ગુરૂના સમાગમનો અને " અમારી-ઘોષણા " સંબંધી કેટલાક પ્રસંગોનો ચીતાર ઐતિહાસિક સાહિત્યની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે.

ઘણે ઠેકાણે અકબરના સ્વભાવ વિષે લેખકે વિવેચન કર્યું છે. જ્હેણે સમસ્ત હિન્દપર આણ વરતાવી હિન્દુ અને મુસલમાનનું ઐક્ય સાધવા અતુલ પ્રયત્ન કર્યો, જ્હેણે વિધર્મીઓને જીતી પોતે તેમનોજ છે એમ બનાવ્યું, જ્હેણે પરધર્મી વિદ્વાનોની સાથે વિવાદ કરતાં તેમને એવીજ માન્યતામાં રાખ્યા કે પોતે તે ધર્મસિદ્ધાન્તોનો અનુયાયી થઈ બેઠો છે—તે મુત્સદ્દી, પ્રતાપી નરેશના ચારિત્ર્યના અદ્ભૂત, અવર્ણનીય રંગો શબ્દોવડે સ્પષ્ટ કરતાં ભલાભલા ઇતિહાસકારોની કલમો કાંપી છે, અને નિષ્ફળ નીવડી છે. અને આવા મહા પુરૂષના અનેક રંગી ચિત્રોમાંથી—અનેક સ્તબ્ધ બની રહેલા લેખકોના પ્રશંસા કરવાના કાવત્રામાંથી-ત્હેના ખરા ચારિત્ર્યની રૂપરેખા શોધી કહાડવી, એ લગભગ અશક્ય વાત છે અને આ અશક્ય વાત શક્ય કરવા જતાં લેખકે અસંતોષકારક કે એકપક્ષી ચિત્ર આપ્યું હોય, તો તે દોષ ક્ષન્તવ્યજ મનાશે, એમ હું ધારૂં છું.

લેખક વિદ્વાન્ જૈન સાધુ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે નૈતિક સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરવાની અને અવારનવાર જૂની ભાવના અને આધુનીક જમાના વચ્ચેનો વિરોધ સ્પષ્ટ કરી બે બોધ વચન કહેવાની તક આવતાં પોતાની કલમ અટકાવી શક્યા નથી. આ કારણથી કેટલાક ફકરાઓ પુસ્તકના ઐતિહાસિક સાહિત્ય તરીકેના

ગૌરવને આચ્છાદે છે; અને આ પુસ્તક લખવામાં સમાયેલો લેખકનો બીજો હેતુ છતો કરે છે. અને તે હેતુ, એક જૈન મહાગુરૂની નૈતિક પ્રશંસા કરતા જૈનધર્મસિદ્ધાન્તોની મહત્તા સિદ્ધ કરવાનો છે, એમ લાગે છે મ્હારા માનવા પ્રમાણે લેખકનો વિચાર માત્ર ઇતિહાસ લખવાનો નથી, સાથે સાથે જૈનસાહિત્યમા ઉમેરો કરવાનો પણ છે, અને આ દૃષ્ટિબિન્દુથી જોતા પુસ્તકના આ ભાગો કેટલીક પ્રકારના વાચકોને આકર્ષક પણ નીવડે, એ અસંભવિત નથી

આ પુસ્તક પાછળના પરિશિષ્ટો ઘણાજ કિંમતી છે, અને તે બધાને આપવામા લેખકે ઇતિહાસની ઘણીજ સેવા બજાવી છે.

બધુ જોતા આ પુસ્તક ગુજરાતી ઇતિહાસના ન્હાનકડા સાહિત્યમા ઉપયોગી ઉમેરો કર્યા વિના રહેશે નહિ, એમ હુ ધારૂ છુ. આપણા સાહિત્યનુ આ જાતનુ દારિદ્ર દયાજનક છે, અને ત્હેના તરફ સાહિત્યકારોની બેપરવાઇ શોચનીય છે આવી સ્થિતિમા આવુ પુસ્તક લખવા માટે લેખકને ખરેખર અભિનન્દન ઘટે છે. અને તેમા જૈનસાધુઓએ રચેલા સાહિત્યમા દટાયેલો ઇતિહાસ જૈનસાધુજ બ્હાર કહાડે, અને તે પણ વળી તેમ્હના આચાર્ય શ્રીવિજયધર્મસૂરિ જેવા મહાત્માની પ્રેરણાથી, એના જેવું સમયનુ શુભચિહ્ન સાહિત્યમા બીજુ ભાગ્યેજ મળશે. અને, જ્યારે આવા બીજા પ્રયત્નો થશે, અને આધુનિક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જૂના પુસ્તકોનો ઉપયોગ થશે, ત્યારેજ ગુજરાતનુ ઐતિહાસિકસાહિત્ય પ્રબલ સાહિત્યને શોભારૂપ એક અંગ બની રહેશે મ્હને આશા છે કે મુનિ વિદ્યાવિજયજી આ પુસ્તક પ્રગટ થયે બીજો કોઇ ઐતિહાસિક વિષય હાથ ધરશે, અને એમની વિદ્વત્તા, અને એમના સંશોધનના પરિણામ રૂપ બીજો કોઇ ઇતિહાસ બ્હાર પાડી ગુજરાતને ઉપકૃત કરશે

બાબુલનાથ રોડ,
મુંબઇ.
તા. ૨૦-૪-૧૯૨૦

કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી.

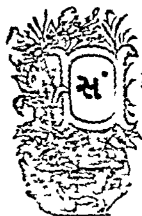
॥ अर्हम् ॥

परमगुरुश्रीविजयधर्मसूरिभ्यो नम ।

सूरीश्वर अने सम्राट्.

પ્રકરણ પહેલું.

પરિસ્થિતિ.



સાર પરિવર્ત્તનશીલ છે. એવી એક પણ વસ્તુ જોવામા નથી આવતી, કે જે હમેશા એકજ સ્થિતિમા રહેતી હોય સંસારની વાસનાઓથી સર્વથા અજ્ઞાત—ઘોડિયાની અંદર ઝલતા બાળકને એક વખતે યુવાનીના મદમા સસારના મોહક પદાર્થોથી વિંટાયેલો જોઇએ છીએ, એ શું ? પોતાના શારીરિક બળના અભિમાનથી પૃથ્વીપર પગ દઈને ચાલતાં પણ લજ્જા ધરાવનાર મનુષ્યને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા લાકડીનું શરણું લઈને ચાલવું પડે છે, એ શુ ? સંસારની પરિવર્ત્તનશીલતાજ, બીજું કંઇજ નહિં. જે સૂર્યને, આપણે પોતાના પ્રખર પ્રતાપી કિરણોને ફેલાવતો ઉદયાચલના સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થતો જોઇએ છીએ, તેજ સૂર્યને

ક્રોધથી લાલ થતો—પરંતુ નિસ્તેજ અવસ્થામાં—અસ્તાચલની ગંભીર ગુફામાં છિપાઇ જતાં પણ ક્યાં નથી જોતા ? એક વખત જગતને પ્રકાશમય કરી મૂકનાર ગગનમંડલ એવી તો સ્વચ્છ અને નિર્મળ અવસ્થામાં જોવાય છે કે—જેને દેખતાં મનુષ્યોની માનસિક શક્તિઓમાં એકાએક ઓરજ પ્રકારનો વિનાશ અને ઉત્ક્રાંતિ થઇ જાય છે, જ્યારે તેજ ગગનમંડલ મેઘાચ્છિન્નાવસ્થામાં મનુષ્યોનાં મન અને શરીરોને પણ શું શિથિલ—પ્રમાદી નથી કરી નાખતું ? જે નગરોમાં, મ્હોટી મ્હોટી અટ્ટાલિકાઓથી સુશોભિત ઘરો અને આકાશને સ્પર્શ કરવાવાળાં મંદિરો વિદ્યમાન હતાં, જ્યાં ચારે તરફ ઉત્સાહિત મનુષ્યો રહેતા હતા, જ્યાંનાં મકાનો ઉપર સુવર્ણ અને રત્નના કળશો તેમ ચિત્ર—વિચિત્ર ધ્વજાઓ દૂર દૂર સુધી જનતાની સુખ—સમૃદ્ધિની સાક્ષી આપી રહ્યાં હતાં, ત્યાં જંગલો અને ખંડેરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જ્યાં સામ્રાજ્યની દુંદુભિનો નાદ થતો, ત્યાં [illegible]ગાલો રૂદન કરતાં સંભળાય છે, જેને ત્યાં જનતો અને ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિનો પાર ન્હોતો, તેને રોટલાના ટૂકડા માટે ઘેર ઘેર ભ્રમણ કરતો જોઇએ છીએ. એક વખત જે મનુષ્યના રૂપ અને લાવણ્ય ઉપર મનુષ્યો મુગ્ધ થઇ જાય છે, તેજ મનુષ્યમાં કોઇ વખત એવી પણ કુરૂપતા નિવાસ કરે છે કે—તેની સ્હામે જોતાં પણ મનુષ્યને અસીમ ઘૃણા ઉત્પન્ન થાય છે. અરે, લાખો અને કરોડો મનુષ્યોનું આધિપત્ય ભોગવનાર ચક્રવર્તિ રાજાઓને પણ નિર્જનવનોમાં નિવાસ ક્યાં ન્હોતો કરવો પડ્યો ? આ બધું શું સૂચવે છે ? સંસારની પરિવર્ત્તન-શીલતા ! ઉદયની પાછળ અસ્ત અને અસ્તની પાછળ ઉદય. સુખની પછી દુઃખ અને દુઃખની અન્તે સુખ, એમ સંસારનો અરઘટ્ટઘટીન્યાય અનાદિકાળથી ચાલ્યો આવે છે. સુખ અને દુઃખનો અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉન્નતિ અને અવનતિનો પ્રવાહ, દરેક ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડતો ચાલ્યો આવ્યો છે. સંસારમાં એવો કોઇ દેશ, એવી કોઇ જાતિ કે એવો કોઇ મનુષ્ય નથી કે જેના ઉપર સંસારની આ પરિવર્ત્તનશીલતાએ પોતાનો પ્રભાવ ન પાડ્યો હોય !

ભારતવર્ષને પણ સંસારસાગરની આ પરિવર્ત્તનશીલતારૂપી ભરતી-ઓટમાં ચકડોળે ચઢવું પડ્યું હોય અથવા ચઢવું પડે તો તેમા કંઇ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

દુનિયાનો મ્હોટો ભાગ જીતનાર બાદશાહ સિકંદરે આજ ભારતવર્ષમા એવા એવા ખગોળશાસ્ત્રિયો, વૈદ્યો, ભવિષ્યવેત્તાઓ, શિલ્પશાસ્ત્રિયો, ત્યાગિયો, તત્ત્વજ્ઞાનિયો, ખનિજશાસ્ત્રિયો, રસાયન શાસ્ત્રિયો, નાટકકારો, કવિયો, સ્પષ્ટવક્તાઓ, કૃષિશાસ્ત્રિયો, નીતિ પાળનારાઓ, રાજનીતિજ્ઞો, શૂરવીરો અને વેપારીઓ જોયા હતા, કે જેની બરાબરી કરનાર બીજા કોઇ દેશમાં જોયા ન્હોતા કહેવાની મતલબ કે આ બધી બાબતોમા ભારતવર્ષ એકો હતો ભારતવર્ષની બરાબરી કરનાર બીજો કોઇ દેશ ન્હોતો. **શ્રીયુત બંકિમચંદ્ર લાહિડી** પોતાના सम्राट् अकबर નામના બંગાળી પુસ્તકના પે. ૮ મા ઠીકજ કહે છેઃ—

" भारतेर मृत्तिकाय रत्न, स्वर्ण, रौप्य, ताम्र प्रभृति जन्मित । जगतेर सुप्रसिद्धकहिनूर भारतेइ उत्पन्न हइयाछिल। पत्तानकार वृक्ष लौहेर न्याय दृढ। एखाने पाहाड़ श्वेतमर्म्मर, समुद्र मुक्ताफल, वृक्ष चन्दनवास ओ वनफूल सौगन्ध प्रदान करे। स्वर्णप्रसू भारते केसेर अभाव छिल ? "

ભારતની માટીમા રત્ન, સોનું, રૂપુ અને તાંબૂ વિગેરે ઉત્પન્ન થતા જગતનો સુપ્રસિદ્ધ કોહિનૂર (હીરો) આજ ભારતમાં ઉત્પન્ન થયો હતો. અહિંનાં વૃક્ષો લોઢાની માફક દૃઢ-મજબૂત હોય છે. અહિં પહાડો શ્વેત આરસપહાણ, સમુદ્ર મુક્તાફલ, વૃક્ષો ચંદનવાસ અને વનફૂલો સુગન્ધિ પ્રદાન કરે છે. સ્વર્ણપ્રસૂ ભારતમાં કઇ વસ્તુનો અભાવ હતો ?

સુપ્રસિદ્ધ આલબરૂની પણ ગુજરાતના વૃત્તાન્તમા કથે છે—

" વરસની ચારે મોસમોમા ત્યા ૭૦ જાતના ગુલાબો થાય છે. દ્રાક્ષનો પાક વર્ષમા બે વખત ઉતરે છે. જમીન એટલી તો રસાળ

છે કે ત્યાં કપાસના છોડવાઓ પશ્ચિમના 'વીલોઝ' અને 'પ્લેન' ના ઝાડોની માફક ઉગે છે. દશ વર્ષ સુધી એક છોડ લાગટ પાક આપે છે"

ગુજરાતની–નહિં નહિં ભારતવર્ષની રસાળતાનું આ વર્ણન શું બંકિમચંદ્રના ઉપર્યુક્ત કથનને ટેકો નથી આપતું ?

ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો મથુરા, શ્રાવસ્તિ, રાજગૃહી, સોપારક, સારનાથ, તક્ષશિલા, માધ્યમિકા, અમરાવતી, સ્થંભતીર્થ, ભિન્નમાલ, કૌશામ્બી, વૈશાલી, અણહિલ્લવાડ, પ્રતિષ્ઠાનપુર, કાશી, અયોધ્યા, ગિરિનગર, ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ), ચંદ્રાવતી અને નેપાલના કીર્તિસ્થંભો; શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો વિગેરે અત્યારે આ વાતની સપ્રમાણ દક્ષતાપૂર્વક સાક્ષી આપી રહ્યાં છે કે–ભારતવર્ષના ભૂષણ સમાન ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, સંપ્રતિ, વિક્રમાદિત્ય, તોરમાન, શ્રીહર્ષ, શ્રેણિક, કોણિક, ચંદ્રપ્રદ્યોત, અલ્લટ, આમ, (નાગાવલોક) શિલાદિત્ય, કક્કુક પ્રતિહાર, વનરાજ, સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ જેવા હિન્દુ અને જૈનરાજાઓએ ભારતવર્ષની ઋદ્ધિ–સમૃદ્ધિને ભારતવર્ષમાંજ જાળવી રાખવા ઉપરાન્ત ભારતની કીર્ત્તિલતાને દુનિયાની દશે દિશાઓમાં ફેલાવી હતી; એટલુંજ નહીં પરન્તુ ભારતની સમસ્તપ્રજાને પોતપોતાના ધર્મની રક્ષા અને પ્રચાર કરવામાં સંપૂર્ણ રીતે મદદ કરી હતી અને તેથી ભારતવર્ષના મનુષ્યો સરલસ્વભાવી હોઇ પ્રેમની એક દોરીથી બંધાએલ હતા. પ્રજાને પોતાની માલ–મિલકતની રક્ષા કરવા માટે કંઇ પણ ચિંતા કે પ્રબંધ કરવો પડતો ન્હોતો. મદિરા અને એવાં બીજાં વ્યસનોથી મનુષ્યો સર્વથા દૂર રહેતા. ભારતવર્ષની લેણદેણનો વ્યવહાર લગભગ વિશ્વાસ ઉપર ચાલતો હતો. ન તો કોઇ કોઇના જામિન લેતું કે ન કોઇ પ્રકારના કોલકરારો કરવામાં આવતા. આ ભારતવર્ષના મનુષ્યોની પ્રામાણિકતા અને ન્યાયશીલતાનુંજ પરિણામ હતું. વિદેશી મુસાફરોએ ભારતવર્ષીય મનુષ્યોના આ અપ્રતિમ ગુણો માટે પોતાના ભ્રમણવૃત્તાન્તોમાં ઘણું ઘણું લખ્યું છે. આનો એકજ દાખલો અહિં આપીશું.

'અલઇદ્રસી–અબ્દુલ્લાહ મુહમ્મદ' કે જે અગિયારમી શતાબ્દિ (ઇ. સ.)ની અંતમાં થયો છે, તેણે नुजहतुल्मुश्ताकफी इख्तिराकुल्आफाकમાં લખ્યું છે.—

"ભારતવર્ષીય લોકો કુદરતી રીતે ન્યાય તરફ વળેલા હોય છે, "તેમના કાર્યોમાં એથીજ એ લોકો પાછા પડતા નથી,એમનો સારો "વિશ્વાસ, પ્રામાણિકપણું અને કથન પ્રમાણે વર્ત્તવું–આ ગુણો સારી "રીતે જાણીતા છે અને આ ગુણોને માટે તે લોકો એટલા તો પ્રસિદ્ધ "છે કે દરેક તરફથી લોકો એમના દેશ તરફ ખેંચાઇ આવે છે. માટે "આ દેશ સમૃદ્ધિશાલી છે અને એમની સ્થિતિ બહુ સારી છે.[1]"

આવી રીતે રાજાઓ પણ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કરવાને મચેષ્ટ રહેતા.રાજાઓ પોતે જીવહિંસાથી દૂર રહી પ્રજાને તેમ કરવાને ફરજ પાડતા. ઘણાખરા રાજાઓએ પોતાના સમસ્ત રાજ્યમાં શિકાર ખેલવાનું,યજ્ઞમાં પશુઓનોવધ કરવાનું અને બીજી બીજી રીતે પણ જીવહિંસા કરવાનું સર્વથા બંધ કરાવ્યું હતું. રાજા અશોકે પોતાના રાજ્યમાં એવી આજ્ઞા ફેલાવી હતી કે 'એક ધર્મવાળો બીજા ધર્મની કદાપિ નિંદા ન કરે.' આવી ઉદારવૃત્તિવાળી આજ્ઞાથી પ્રત્યેક મનુષ્ય નિડર થઇને પોતાના ધર્મનું પાલન કરવાને સમર્થ થાય એમાં નવાઇ જેવું શું છે? સુપ્રસિદ્ધ રાજા વિક્રમાદિત્યના વખતની ભારતવર્ષની જાહોજલાલી શું કોઇથી અજાણી છે? વિદ્યા, વિજ્ઞાન અને વિવિધ પ્રકારની કળાઓનો પ્રચાર આ પ્રતાપી રાજાના વખતમાંજ થયો હતો. અત્યારે દુનિયાના ઘણાખરા સંસ્કૃતજ્ઞો સિદ્ધસેનદિવાકર અને કાલિદાસ જેવા જે મહાન્ કવિયોના પવિત્ર નામો પોતાની જિહ્વા ઉપર રટી રહ્યા છે, તેઓ આજ રાજાની સભાને શોભાવનાર ભારતના ચળકતા હીરા હતા. ચિત્રણકલા અને ભુવનનિર્માણકલાની પૂર્ણ્જોશથી ઉન્નતિ પણ આજ રાજાના વખ-

[1] જૂઓ. એચ એમ. ઇલિયટકૃત 'હીસ્ટરી ઑફ ઇંડિયા' વો. ૧ પું. પે ૮૮.

તમાં થઇ હતી. સંગીત વિદ્યા, ગણિત અને જ્યોતિષનો વધારે પ્રચાર પણ આનાજ વખતમાં થયો હતો.

રાજા **શ્રીહર્ષ**ના વખતમાં પણ ભારતીયજનો અખંડ શાન્તિ-સાગરમાં સ્નાન કરી રહ્યા હતા. આ રાજાની પ્રજાપ્રત્યેની લાગણી, ઉદારવૃત્તિ અને દાનેશ્વરીપણાનું માત્ર એકજ દૃષ્ટાન્ત લઈશું.

રાજા, પ્રત્યેક પાંચમા વર્ષે **પ્રયાગ**ના સંગમપર પોતાના ખજાનાની સમસ્ત ધન–સંપત્તિ ભિન્ન ભિન્ન ધર્માવલમ્બિયોને દાન કરવામાં ખરચી નાખતો. જે વખતે ચીનીયાત્રી હુયેનસાંગ (Huen Tsiang) ભારતની મુસાફરીએ આવ્યો હતો, તે વખતે રાજા હર્ષની યાત્રાનો છઠ્ઠો ઉત્સવ હતો. **હુયેનસાંગ** પણ તેની સાથેજ **પ્રયાગ** ગયો હતો. આ વખતે યાત્રામાં પાંચ લાખ મનુષ્યો એકત્રિત થયા હતા, તેમાં ૨૦ રાજાઓ પણ હતા. ૭૫ દિવસ સુધી રાજ્યના બધા કર્મચારિયો પાછલાં પાંચ વર્ષોમાં એકઠા કરેલા ધનનું દાન દેવામાં લાગી રહ્યા હતા. રાજાની આ ધનસંપત્તિ કેટલાએ કોઠારોમાં ભરેલી હતી. રાજાએ દાનમાં પોતાનાં આભૂષણો, રત્નજડિત હારો, કુંડલો, માળાઓ, મુકુટ અને મૌક્તિક વિગેરે સમસ્ત વસ્તુઓ આપી દીધી હતી.

ભારતવર્ષના આર્યરાજાઓની આ ઉદારતા શું જગતને ચકિત કરનારી નથી ? આ રાજાના વખતમાં પણ સંસ્કૃતની બહુ ઉન્નતિ થઇ હતી. આ રાજા પણ જીવહિંસાનો કટ્ટર વિરોધી હતો. તેણે આખા રાજ્યમાં એવી ઉદ્ઘોષણા કરી હતી કે–" જે કોઇ મનુષ્ય જીવહિંસા કરશે, તેનો અપરાધ અક્ષમ્ય ગણવામાં આવશે અને તેને મૃત્યુદંડ દેવામાં આવશે. "

જે રાજાઓનાં નામો અમે ઉપર આપી ગયા છીએ, તેમાં કેટલાક જૈની રાજાઓ પણ છે; જ્યારે કેટલાક જૈનધર્મ પ્રત્યે અનુ-રાગ ધરાવનારા પણ છે. રાજા **સંપ્રતિ** એક દૃઢ જૈનધર્મી હોઇ, તેણે અનાર્યદેશમાં પણ જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવામાં સારી

સફલતા મેળવી હતી પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીના **પરમભકત**પણાનું મ્હોટું માન મેળવનાર રાજા **શ્રેણિક, કોણિક** અને **ચંદ્રપ્રદ્યોતે** જૈનધર્મની પ્રભાવના કરવામાં કંઇ કમી રાખી ન્હોતી. રાજા **આમ** અને **શિલાદિત્યે** જૈનધર્મના વાસ્તવિક ગૌરવને સંપૂર્ણ રીતે જાળવી રાખ્યું હતું. છેવટ **વનરાજ, સિદ્ધરાજ** અને **કુમારપાલ** જેવા રાજાઓએ જીવદયાનો અમારીપટહ વગડાવી જે અહિંસા ધર્મનો પ્રચાર કર્યો હતો, તે કોઇથી અજાણ્યું નથી. આવીજ રીતે હિન્દુ અને જૈનધર્મને પાળનારા રાજાઓજ શા માટે ? **શકડાલ, વિમલ, ઉદયન, વાગ્ભટ્ટ, વસ્તુપાલ** અને **કર્મચંદ્ર**, જેવા મહાન્ પ્રતાપી રાજમંત્રિયો કયા ઓછા થયા છે કે જેઓનો પ્રતાપ આખા ભારતવર્ષમાં ગાજી રહ્યો હતો.

એક તરફ વીરપ્રસૂ ભારતમાતા, આવા વીર આર્યધર્મરક્ષક રાજાઓને ઉત્પન્ન કરવા ભાગ્યશાળી નિવડી હતી, તેમ તેણીએ પોતાની કુક્ષિથી એવા એવા ધર્મપ્રચારક સચ્ચરિત્ર પ્રતાપી જૈન આચાર્યોને પણ જન્મ આપ્યો હતો, કે જેમણે પોતાના અગાધ પાંડિત્યનો પરિચય આપી આજ પણ આખા જગત્‌ને ચમત્કૃત કરી મૂક્યું છે એટલુંજ શા માટે ? તે આચાર્યોએ એવા એવાં સામર્થ્યના કાર્યો કરેલા છે કે જે કાર્યોની આશા સાધારણ વ્યકિતયો તરફથી કદાપિ રાખીજ ન શકાય ? મૌર્યવંશીય સમ્રાટ્ **ચંદ્રગુપ્ત**ને પ્રતિબોધ કરનાર ચૌદપૂર્વધર **શ્રીભદ્રબાહુસ્વામી**, ૫૦૦ ગ્રંથોની રચના કરનાર **ઉમાસ્વાતિ વાચક**, ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરનાર **હરિભદ્રસૂરિ**, હજારો ક્ષત્રિયોને ઓશવાલ બનાવનાર **રત્નપ્રભસૂરિ**, અન્યાયમાં લિપ્ત થયેલ **ગર્દભિલ્લ**ને પ્રજાના હિતને માટે ગાદીપરથી ઉઠાડી મૂકી **શક**ને સ્થાપન કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર **કાલિકાચાર્ય**, આમરાજાના ગુરૂ તરીકેનું મ્હોટું માન ભોગવનાર **બપ્પભટ્ટિ**, ' કુવલય માલા કથા ' (પ્રાકૃત) ના કર્ત્તા **ઉદ્યોતનસૂરિ**, ' ઉપમિતિભવ પ્રપઞ્ચાકથા ' જેવું સંસ્કૃત ભાષામાં અદ્વિતીય ઉપન્યાસ લખનાર મહાત્મા **સિદ્ધર્ષિ**, મ્હોટી મ્હોટી

ચમત્કારિક વિદ્યાઓના ખજાના સ્વરૂપ યશોભદ્રસૂરિ, તાર્કિકશિરોમણિ મલ્લવાદી, ગ્રંથોની વિશેષ વ્યાખ્યાઓ કરવામાં અસાધારણ બુદ્ધિ વાપરનાર મલધારી હેમચંદ્ર, સિદ્ધરાજ જયસિંહની સભાના એક રત્ન તરીકેનું મ્હોટું માન મેળવનાર અને વાદ કરવામાં અતુલનીય શક્તિ ધરાવનાર વાદિદેવસૂરિ અને કુમારપાલ જેવા રાજાને પ્રતિબોધી અઢાર દેશોમાં જીવદયાનું એક છત્રસામ્રાજ્ય સ્થાપન કરાવનાર તેમ સાઢીત્રણ કરોડ શ્લોકોની રચના કરનાર કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચંદ્રાચાર્ય જેવા મહાન્ પ્રતાપી જૈનાચાર્ય રૂપી રત્નોને પણ આજ ભારતમાતાએ ઉત્પન્ન કર્યા હતાં. વળી તેની સાથે પેથડશા, ઝાંઝણ, ઝઘડુશા, જગસિંહ, ભીમાશાહ, જાવડ, ભાવડ, સારંગ, સમરાશા, કર્માશા અને ખેમાહડાલિયા જેવા જૈન લક્ષ્મીપુત્રો પણ આજ ભારતભૂમિમાં થયા છે, કે જેમણે પોતાની લાખો નહિં, કરોડો નહિં, પરંતુ અબજોની લક્ષ્મીનો વ્યય, ભારતભૂમિનાં ભૂષણ રૂપ મ્હોટાં મ્હોટાં જિનાલયો બંધાવી આર્યાવર્ત્તની શિલ્પકળાની રક્ષા કરવામાં, આર્યબંધુઓનું પાલન કરવામાં, પોતાના માન-મર્તબાઓને જાળવી રાખવામાં તથા મ્હોટા મ્હોટા સંઘો-વરઘોડાઓ અને જ્ઞાનનાં સાધનો પૂરાં પાડવામાં કરેલો છે. વળી ધર્મની-આર્યધર્મની રક્ષા કરવાને માટે તેઓ પોતાની લક્ષ્મી તો શું, પરન્તુ પ્યારા પ્રાણોની પણ દરકાર કરતા ન્હોતા. આવા આસ્તિક, અખૂટ ધન-લક્ષ્મીના ભોગવનારા પણ આજ આર્યભૂમિએ ઉત્પન્ન કર્યા હતા.

આવીજ રીતે આજ વીરપ્રસૂ ભારતમાતાએ ધનપાલ, આસડ, વસ્તુપાલ, યશઃપાલ, યશશ્ચંદ્ર, વિજયપાલ, શ્રીપાલ, પદ્માનંદ અને ઋષભદાસ જેવા ગૃહસ્થ કવિઓ પણ ઉત્પન્ન કર્યા છે.

આ બધું શું બતાવે છે? ભારતનું ગૌરવ! આર્યાવર્ત્તની ઉત્તમતા! બીજું કંઇજ નહિં. જે ભારતમાં આવું શાન્તિનું સામ્રાજ્ય, આવી અદ્વિતીય વિદ્યાઓ, આવા દાનેશ્વરિયો, આવા જીવદયાપ્રતિપાલકો, આવી ધનસંપત્તિ, આવો આનંદ, આવી

ઉદારતા, આવી વિશાળતા, આવો પ્રેમ, આવી ધર્મશીલતા, આવી વીરતા અને આવા અપ્રાપ્ય વિદ્વાનો વિદ્યમાનતા ધરાવતા હતા, તે સ્વર્ગસમાન ભારતની અત્યારે આવી સ્થિતિ ? ભારતનું ગૌરવ જૂઓ–આવી અધઃપતન અવસ્થામા પણ અત્યારે દુનિયાની સમસ્ત પ્રજાને એકી અવાજે સ્વીકારવુ પડે છે કે, ભારતવર્ષનો પ્રબળ પ્રતાપ એક વખત અનિર્વચનીય હતો ભારતની પ્રજામા કુદરતી રીતેજ વીરત્વ ઝળહળી રહ્યુ હતુ અને તેનોજ એ પ્રતાપ હતો કે–ભારતીય પ્રજા ' કર્મ ' અને ' ધર્મ ' બન્નેમા વીરત્વ દાખવી શકતી હતી.

આવી અપૂર્વ શાન્તિ અને ગંભીર આનંદ–સાગરમાં કલ્લોલ કરનારી ભારતીય પ્રજાને સંસારની પરિવર્ત્તનશીલતાએ પોતાનો વિજળીની જેમ ચમત્કાર બતાવી આપ્યો એટલે જેણે દુઃખના દિવસો દેખ્યા ન્હોતા અને જેને પોતાના આર્યત્વની રક્ષા કરવાને માટે કંઇ પણ પ્રકારના પ્રયત્નો સેવવા પડતા ન્હોતા, તે પરમશ્રદ્ધાળુ આર્ય પ્રજાપર એકાએક પઠાણોના હુમલાઓ શરૂ થયા અમે જે સમયની સ્થિતિ બતાવવા માગીયે છીએ, તે સમયને આવવાને હજૂ વાર છે તેટલામા તો પઠાણોએ ભારતની લક્ષ્મીના મોહથી,પોતાની ક્રૂરતાનો ત્રાસ ભારતની સમગ્રપ્રજા ઉપર વરતાવવો શરૂ કર્યો જે પઠાણોએ એવા સિદ્ધાન્તપૂર્વક કમર કસી હતી કે–' કાં તો આર્ય ઇસલામી ધર્મનો સ્વીકાર કરે, નહિં તો શરીરના ટુકડા કરાવવાને માટે તૈયાર રહે, ' તે પઠાણોએ ભારતીય પ્રજાપર કેટલો ત્રાસ વરતાવેલો હોવો જોઇએ, તેનુ સહજ અનુમાન થઇ શકે તેમ છે નિરપરાધી લાખો મનુષ્યોને મારી નાખવા, આર્ય રાજાઓની જીવતા ને જીવતા ચામડી ઉતરાવવી, શિકારની ઇચ્છા થતા આર્યપ્રજાને ઘેરી લઇ તે ઘેરામા આવેલા સ્ત્રી, પુરૂષ અને બાળકોને જુદી જુદી રીતે રીબાવીને મારવા, દેવમૂર્ત્તિયોને તોડી ટુકડા કરી તેની સાથે માંસના ટૂકડા લગાડી આર્યપ્રજાને ગળે લટકાવવા ઇત્યાદિ જુદા જુદા પઠાણ રાજાઓ તરફથી થતા ત્રાસે

2

ભારતવર્ષમાં મહાન્ કેર વરતાવી મૂકયો હતો. **બંકિમચંદ્ર લાહિડી** પઠાણોના ત્રાસનું વર્ણન આપ્યા પછી પૃ. ૨૪ માં કહે છેઃ—

" पाठानदिगेर अत्याचारे भारत स्मशानावस्था प्राप्त हइल। ये साहित्यकानन नित्य नव नव कुसुमेर सौन्दर्य ओ सौगन्धे अमोदित थाकित, ताहाओ विशुष्क हइल। स्वदेशहितैषिता, निःस्वार्थपरता, ज्ञान ओ धर्म्म सकलइ भारत हइते अन्तर्हित हइल। समग्र देश विषाद ओ अनुत्साहेर कृष्णछायाय आवृत्त हइल।"

"પઠાણોના અત્યાચારથી ભારતવર્ષ સ્મશાનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયો. જે સાહિત્ય-બગીચો હમેશાં નવાં નવાં પુષ્પોના સૌંદર્ય અને સુગંધથી પ્રફૂલ્લિત રહેતો, તે પણ સુકાઇ ગયો. સ્વદેશહિતૈષિતા, નિઃસ્વાર્થપરતા, જ્ઞાન અને ધર્મ, બધુંએ ભારતથી અન્તર્હિત થઇ ગયું. આખો દેશ વિષાદ અને અનુત્સાહની કાળી છાયામાં આવૃત્ત થઇ ગયો."

એક તરફ ભારતવર્ષ, પઠાણોના ત્રાસથી ત્રસ્ત તો થઇજ રહ્યો હતો, તેવામાં વળી ઇ. સ. ચૌદમા સૈકાની લગભગ પૂર્ણાહુતિના સમયે ભારતવર્ષની અસાધારણ કીર્ત્તિથી મધ્ય એશીયાના **સમરકંદમાં** રહેતા તૈમૂરલિંગને ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ અને તેથી તેણે, પોતાના રાજ્યથી સંતોષ ન માનતાં ભારતવર્ષની લક્ષ્મીને પણ સ્વાધીન કરવાની લોભવૃત્તિને હૃદયમાં સ્થાન આપ્યું. નિદાન, તેણે ભારતવર્ષમાં આવતાં જ અનેક લૂટફાટ, સતિયોના સતીત્વનું ખંડન, અગ્નિદાહ અને કતલ વિગેરેથી ભારતવર્ષીય પ્રજાનાં કષ્ટોમાં મ્હોટો વધારો કર્યો. ઠીક છે–' लोभाविष्टो नरो हन्ति मातरं पितरं तथा ' જે લોભવૃત્તિ માતા-પિતાને પણ મારવાનું દુષ્કૃત્ય કરાવે, તે લોભવૃત્તિના પ્રતાપે તૈમૂરલિંગ આવો કેર વરતાવે, એમાં કંઇ નવાઇ નથી. કહેવાય છે કે–તૈમૂરલિંગે માત્ર **દિલ્હીમાંજ** એક લાખ હિંદુઓની હત્યા કરી હતી. જો કે આ તૈમૂરના ઉપદ્રવથી પઠાણોની શક્તિને કંઇક ધક્કો અવશ્ય પહોંચ્યો હતો, તોપણ તેઓએ પોતાના જાતીય સ્વભાવને તો સર્વથા છોડયો ન્હોતોજ અને તે અનુસાર

સિકંદર લોદીએ દેવમંદિરો અને દેવમૂર્ત્તિયોને નષ્ટ કરવાનું કામ ચાલુજ રાખ્યું હતું

આવી રીતે અનેકાનેક વિપત્તિયોમાંજ ભારતવર્ષે ઇ. સ. નો પંદરમો સેંકો પસાર કર્યો હવે આપણે સોળમી શતાબ્દીમા પ્રવેશ કરીએ, કે જે સમયની રૂપરેખા આ પુસ્તકમા અમે બતાવવા માગીએ છીએ

સોળમી શતાબ્દીનો પ્રારંભ થવા છતા પણ ભારતવર્ષના દુઃખના દહાડા તો દૂર ન્હોતાજ થયા કારણ કે મુસલમાન બાદશાહોનો ત્રાસ તેના ઉપર જેવોને તેવોજ કાયમ રહ્યો હતો. આટલું છતા પણ એમ કહેવુ જ પડશે કે–ભારતવર્ષમા 'આધ્યાત્મિક ભાવના' અને 'આર્યત્વનુ અભિમાન' એ બન્ને જેવા ને તેવા કાયમજ રહ્યા હતાં. ભારતીય પ્રજાએ પોતાના જાતિત્વની રક્ષાને માટે લક્ષ્મીને તૃણસમાન ગણી હતી. એટલુ જ નહિ પરન્તુ પ્રાણની પણ દરકાર કર્યો સિવાય 'ધર્મ રક્ષા' એજ મુખ્ય લક્ષ્યબિંદુ રાખ્યુ હતુ આની સાથે વળી ભારતવર્ષ, ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિએ પણ કંઇ સર્વથા હીન ન્હોતો થયો. જો કે અત્યાર સુધીમા નવા નવા લોભાવિષ્ટ મુસલમાન બાદશાહોએ ભારતવર્ષને લૂટી લૂટીને પોતાના દેશો અને ઘરોને ભરવામા કંઇ કમી રાખી ન્હોતી દૃષ્ટાન્તમા–મહમૂદગિઝની વિગેરેની લૂટફાટો ઇતિહાસના પૃષ્ઠોમા ચોખ્ખી રીતે આલેખાએલી છે કહેવાય છે કે–મહમૂદગિઝનીએ ઇ સ ૧૦૧૪ મા જ્યારે કાંગડા (કે જેને પહેલા નગરકોટ અથવા ભીમનગર કહેતા) નો કિલ્લો કબજે કર્યો, ત્યારે તેને અપાર સંપત્તિ મળી હતી. જેમા એક ચાંદીનો બંગલો પણ હતો. આ બંગલાની લંબાઇ ૯૦ ફીટ અને પહોળાઇ ૪૫ ફીટ હતી. તેને વાળીને ફાવે ત્યા ઉભો કરી શકાય તેવો તે હતો.

આ તો એક દૃષ્ટાન્ત માત્ર છે આવા અનેક બાદશાહોએ ભારતવર્ષને લૂટી લૂટી પાયમાલ કરવાની–ખાલી કરવાની ચેષ્ટાઓ કરી હતી, છતા ભારતવર્ષ,ને માટે તો, કાનખજૂરાના ઘણા પગોમાથી

એક પગ ટૂટયા જેવુંજ, બલ્કે, સમુદ્રમાંથી એક બિંદુ ઓછું થયા જેવુંજ હતું. અતઃ ભારતવર્ષની ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિના ગૌરવમાં કાંઇ વિશેષ ઘટાડો ન્હોતો થયો, એમ કહિયે તો ચાલે. સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહીએ તો વર્ત્તમાન સમયની અપેક્ષાએ તે વખતની (સોળમા સૈકાની) જાહોજલાલી કોઇ ઓરજ પ્રકારની હતી. આખા ભારત-વર્ષની વાતને તો બાજૂ ઉપર મૂકીએ, પરન્તુ એકલા ગુજરાતમાં **ખંભાત, પાટણ, પાહ્લણપુર** અને **સૂરત** વિગેરે શહેરો એવી તો અસાધારણ ઉન્નતાવસ્થા ભોગવતાં હતાં, કે જેનું વર્ણન આ કલમથી થવું અસંભવિત નહિ, તો કઠિન અવશ્ય કહી શકાય. જે ખંભાતને અત્યારે નિસ્તેજ અને નિરૂદ્યમી દેખીએ છીએ, તે ખંભાત, તે વખતનું સમૃદ્ધિશાલી શહેર હતું. તેના બારામાં ઈરાન અને એવા દૂરદેશાન્તરોથી આવેલાં વિશાળ વહાણોની ગગનસ્પર્શી ધ્વજાઓ જયારે ને ત્યારે જોવામાં આવતી હતી. જે પાટણનિવા-સિયોને અત્યારે દૂર દેશાન્તરોમાં જઇ નોકરી વિગેરેથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવાની ફરજ પડી છે, તેજ પાટણના વાસિયો લાખોની નહિ, બલ્કે કરોડોની ઉથલ પાથલો પોતાને ઘેર બેઠા કરતા હતા. ચોથું સાધારણ શહેર ગણાતું પાહ્લણપુર, તે વખતે વિશાળ અને જાહોજલાલી ધરાવતું શહેર હતું. આવાં આવાં કેટલાંએ નગરો હતાં, કે જેના લીધે સોળમા સૈકામાં પણ ગુજરાતજ નહિ, પરન્તુ ભારતવર્ષ ગૌરવશાલી ગણાતું હતું. આટલું છતાં પણ, અમે પુનઃ પણ કહીશું કે-ગુજરાતને તો શું ? આખા ભારતવર્ષને સુખે રોટલો ખાવાનો તો વખત હજુ સુધી ન્હોતોજ આવ્યો. દેશની અશાન્તિ હજુ દૂર ન્હોતીજ થઇ. ભારતની મનોમોહક લક્ષ્મીદેવી, વિદેશી મુસલ-માનોને એક પછી એક લલચાવતીજ રહી હતી. એક તરફ ભારત-વર્ષમાં ઠેકાણે ઠેકાણે આધિપત્ય ભોગવનારા પઠાણોનો જુલમ હજૂ શાન્ત પડયોએ ન્હોતો, તેટલામાં વળી હમણાંજ ત્રાસ વર્તાવી ગયેલા ચેલા તૈમૂરના એક વંશધર બાબરનું ચિત્ત આ તરફ આકર્ષાયું. તેણે એકાએક કાબુલનો માર્ગ હાથ ધરીને ભારતવર્ષમાં

પ્રવેશ કર્યો એટલુંજ નહિ પરન્તુ તેણે અને તેના પુત્ર હુમાયુને વારંવાર હુમલાઓ કરીને ભારતીય પ્રજાને ખૂબ લૂટી રંજાડી અને પાયમાલ કરી છેવટે તેણે શાપભૂત પેલા પઠાણોનો પણ પરાજય કરી પોતાનો યથાયોગ્ય અધિકાર ભારત પર જમાવી દીધો

બાબરના રાજ્યકાળમા પણ ભારત તો હતભાગ્યનુ હતભાગ્યજ રહ્યુ હતુ દેશમા જરાએ શાન્તિ હતી નહિ એક તો ફતેપુર–સીકરી તરફ મોગલો અને રજપૂતોનુ ઘોર યુદ્ધ ચાલતુ, બીજું સર્વત્ર લગભગ અરાજકતાના પરિણામે ખૂબ લૂટફાટો થતી, ત્રીજું જુદા જુદા પ્રાન્તોના અધિકારી સૂબાઓ પોતપોતાના પ્રાન્તોની પ્રજાને ખૂબ રંજાડતા, ચોથું તીર્થયાત્રા માટે નીકળનારા યાત્રાળુઓ પાસેથી લેવાતો 'કર' અને 'જીજીયાવેરા' જેવા મ્હોટા મ્હોટા જુલમી કરો પ્રજાને પાયમાલ કરી નાખનારા તો ઉભાજ હતા અને પાચમું સામાન્ય ગુન્હેગારોના પણ હાથ-પગ વિગેરે અવયવો કાપી લેવાની અને ડગલેને પગલે દેહાન્તદંડની તેમજ એવી બીજી બીજી ક્રૂર સજાઓનો ત્રાસ તો વળી કોઇ ઓરજ પ્રકારનો હતો આવી રીતે ચારે તરફથી ભયંકર ત્રાસોમા દિવસો ગુજારતી પ્રજા સુખે નિદ્રા લે, અથવા સુખે રોટલો ખાય, એ કલ્પનામાએ કેમ આવી શકે ? હજારો કોશો ઉપર ચાલતા યુદ્ધનો અસાધારણ પ્રભાવ અહિં ઓછા પડે છે, અર્થાત્ ન્હાના કે મ્હોટા, ગરીબ કે તવંગર, રાજા કે પ્રજા–દરેકના ઉપર તેની અસર પહોચે છે, તો પછી જેની આંખો આગળ ભયંકર યુદ્ધો ચાલી રહ્યા હોય અને મહાન્ ત્રાસો વરતાઇ રહ્યા હોય, એવી પ્રજા કષ્ટમા દિવસો ગુજારે, સુખે નિદ્રા ન લે, રાત દિવસ તેમના હૃદયો કપાયમાન રહે, તો તેમા નવાઇ જેવુ જ શું છે ? કહેવુ જોઇએ કે–લગભગ ઇ સ ના સોળમા શતકના પ્રારંભના ચાલીસ વર્ષો સુધી, બલ્કે તે પછી પણ કેટલાક સમય સુધી ભારતવર્ષના જુદા જુદા વિભાગોમા મ્હોટી મ્હોટી લડાઇઓ અને લૂટફાટો ચાલતીજ રહી હતી અને તેથી લોકોને પોતાના જાન-માલની રક્ષા કરવાનું કાર્ય ઘણું કઠિન થઇ પડયુ હતું.

અમે જે ' જીજીયાવેરા ' નું નામ ઉપર લઇ ગયા છીએ. તે જીજીયાવેરા સાધારણ કર ન્હોતો. કેટલાક વિદ્વાનોનો મત છે, કે–આ કર ભારતીય પ્રજા ઉપર ઇ. સ. ના આઠમા સૈકામાં મુસલમાન કાસિમે દાખલ કર્યો હતો. તેણે પ્રથમ તો આર્યપ્રજાને ઇસલામ ધર્મ સ્વીકારવા માટે ફર્જ પાડી હતી. આર્યપ્રજાએ તે વખતે અખૂટ ધનસંપત્તિ આપીને પણ પોતાના ધર્મની રક્ષા કરી હતી. આ ધર્મના બચાવ માટે અર્પણ કરાતી રકમને ' જીજીયાવેરા ' કહેવામાં આવતો, તે પછી ધીરે ધીરે ત્યાં સુધી ઠરાવવામાં આવ્યું હતું કે–' આર્ય લોકો ખાતાં પીતાં જે કંઇ મિલકત બચાવે તે બધી મિલકત ' જીજીયાવેરા ' રૂપે ખજાનામાં આપી દેવી. ' ફિરસ્તાના શબ્દોમાં કહીએ તો "મૃત્યુતુલ્ય દંડ આપવો એજ જીજીઆવેરાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હતો." આવો દંડ આપીને પણ આર્યપ્રજાએ પોતાના ધર્મની રક્ષા કરી હતી. આવો તદ્દન અસહ્ય જીજીયાવેરો થોડો વખત ચાલીને બંધ થઇ જવા પામ્યો હતો; એમ પણ ન્હોતું. ખલીફ઼ ઉમરે આ જીજીયાવેરાને ત્રણ વિભાગોમાં મુકરર કર્યો હતો. મનુષ્ય દીઠ વાર્ષિક ૪૮–૨૪ અને ૧૨ દરહામ.('દરહામ' એ તે વખતના નાણા વિશેષનું નામ છે) અને ઇ. સ. ના ચૌદમા અને પંદરમા સૈકામાં પણ ફીરોજશાહ તુગલકે ધનવાન ગણાતા ગૃહસ્થોના ઘરમાં જેટલાં ઉમર લાયક મનુષ્યો હોય, તે દરેક મનુષ્ય દીઠ વાર્ષિક ૪૦, સામાન્ય સંપત્તિવાળા ગૃહસ્થ પાસેથી મનુષ્ય દીઠ ૨૦, અને દરિદ્રી પાસેથી મનુષ્ય દીઠ ૧૦ ટાંક ' જીજીયાવેરા ' રૂપે લેવાનું ઠરાવ્યું હતું. ત્યાંથી આગળ વધીને તપાસીયે તો આપણા પ્રસ્તુતકાળમાં એટલે સોળમા સૈકામાં પણ આ જીજીયાવેરો હયાત હતો.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો ભારતવર્ષની રાષ્ટ્રીય સ્થિતિ ભયંકર હતી. તેમાં ખાસ કરીને અમે જે પ્રાન્તને માટે આ પુસ્તકમાં વિશેષે કરીને કહેવા માગીએ છીએ, તે–ગુજરાત પ્રાંતની સ્થિતિ તો ઘણી જ ભયંકર હતી. ગુજરાતના સૂબાઓની નાદરશાહી ગુજરાતની

પ્રજાને વધારે દુ:ખદાયક થતી હતી. મરજી મૂજબ દંડ, મરજી મૂજબ સજા, મરજી મૂજબ કર અને નહિ જેવી બાબતોમા પણ પ્રજાની ધડપકડથી ગુજરાતની પ્રજા ઘણીજ ત્રસ્ત થઇ રહી હતી આ સમયમા એકી અવાજે એકી નજરે રાષ્ટ્રીય સ્થિતિને સુધારનાર કોઇ મહાન્ પ્રતાપી પુરૂષની-સમ્રાટની ગુજરાતનીજ નહિં, પરન્તુ ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા તરફથી પ્રતીક્ષા થઇ રહી હતી તમામ આર્યપ્રજા એકી અવાજે પોત પોતાના ઈષ્ટ દેવોને દિવસ અને રાત-ઊંઘતા અને જાગતા એજ પ્રાર્થના કરી રહી હતી કે-" **પ્રભો ! અમારા દુ ખના, અરે કાળા કેરના દિવસો દૂર કરો ! અમારા આર્યત્વની રક્ષાને માટે ભારતભૂમિમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરો !! અમે હૃદયથી ઇચ્છીએ છીએ કે આ વીરપ્રસૂ ભારતમાતાની કુક્ષિથી એક એવો વીરપુરૂષ ઉત્પન્ન થાઓ કે ભારતમાં શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરે, અને અમારા ઉપરનો આ જુલ્મ સર્વથા નાબૂદ કરે ! ! ! ઓ ભારતમાતા ! તું અમારાં આ દુ ખનાં આંસૂડાં દૂર કરવાનો વખત નજીક નહિં લાવી આપે કે ?"**

આ પ્રસ ગે એક બીજી વાત કહેવી પણ જરૂરની છે દેશના હિતનો આધાર જેમ દેશના અધિપતિ-રાજા ઉપર રહેલો છે, તેમ સચ્ચારિત્રવાળા વિદ્વાન્ મહાત્માઓ ઉપર પણ રહેલો છે વિદ્વાન્ સાધુમહાત્માઓ જેમ પ્રજાના હિતને માટે પ્રજાને અનીતિથી દૂર રાખવા અને સદ્દમાર્ગ પર લાવવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ નિડરપણે રાજાઓને તેમના ધર્મો સમજાવવામા પણ તેઓજ સિદ્ધહસ્ત નિવડી શકે છે ગમે તેવા ઘનિષ્ઠ સ બધીની ઘણી ખુશામતોથી પણ જે અસર નથી થતી, તે અસર, શુદ્ધ ચારિત્રવાળા મુનિના એક વચન માત્રથી થાય છે ઈતિહાસના પૃષ્ઠો ઉથલાવી જૂઓ. જ્યારે ને ત્યારે રાજાઓને પ્રતિબોધ કરવામા કે પ્રજા પ્રત્યેનો ધર્મ સમજાવવામા જો કોઇ પણ સફલપરિશ્રમ નિવડયા હોય, તો તે ધર્મગુરૂઓજ છે. તેમા જો નિષ્પક્ષપાતપણે કહેવામા આવે, તો કહેવુ જોઇએ કે-આ

ફરજને અદા કરવામાં ખાસ કરીને જૈનાચાર્યોએ વધારે ભાગ ભજવેલો છે અને તેમાં તેમણે જે સંપૂર્ણ રીતે સફલતા પ્રાપ્ત કરેલી છે, તેનું જો કોઇ પણ કારણ હોય, તો તે તેમનું શુદ્ધ ચારિત્ર અને વિદ્વત્તાજ છે. કયા ઇતિહાસવેત્તાથી અજાણ્યું છે કે-સંપ્રતિરાજાને પ્રતિબોધ કરવામાં આર્યસુહસ્તિએ, આમરાજને પ્રતિબોધવામાં બપ્પભટ્ટીએ, હસ્તિકુંડીના રાજાઓને પ્રતિબોધ કરવામાં વાસુદેવાચાર્યે, વનરાજને પ્રતિબોધવામાં શીલગુણસૂરિએ તથા સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલને પ્રતિબોધવામાં હેમચંદ્રાચાર્યે મ્હોટું માન મેળવ્યું હતું ? આ અને એવા બીજા કેટલાએ જૈનાચાર્યો થઇ ગયા છે કે, જેમણે રાજા-મહારાજાઓને પ્રતિબોધ કરી દેશમાં શાન્તિ અને આર્યધર્મના પ્રધાન સિદ્ધાન્ત-અહિંસા-નો પ્રચાર કરાવવામાં સફલતા પ્રાપ્ત કરી હતી. એટલુંજ શા માટે ? મુહમ્મદ તુગલક, ફીરોજશાહ, અલ્લાઉદ્દીન અને ઔરંગજેબ જેવા ક્રૂર અને નિષ્ઠુર હૃદયના મુસલમાન બાદશાહો ઉપર પણ જિનસિંહસૂરિ, જિનદેવસૂરિ અને રત્નશેખરસૂરિ (નાગપુરીય) જેવા જૈનાચાર્યોએ કેટલેક અં... પ્રભાવ પાડી ધર્મની અને સાહિત્યની સેવા બજાવી હતી.

કહેવાની મતલબ કે-જે જૈનધર્મમાં સમય સમય ઉપર આવા પ્રભાવક આચાર્યો થતા આવ્યા હતા, તે જૈનધર્મ ઉપર પણ તે વખતની (પંદરમા અને સોળમા સૈકાની) અરાજકતાએ વીજળીની માફક ચમત્કાર બતાવ્યો હતો. ઠીકજ છે, જ્યાં આખા દેશની અંદર સમસ્ત પ્રકારની અરાજકતા-નિર્નાથતા-અઘટિત સ્વતંત્રતાનો પવન ફૂંકાઇ રહ્યો હોય, ત્યાં કોઇપણ પ્રકારની મર્યાદા ન રહેવા પામે એ બનવા જોગજ છે. 'શાન્તિપ્રિય' નું માનવંતુ પદ ભોગવનાર અને એકતાના વિષયમાં સૌથી અગ્રસ્થાન ભોગવનાર જૈનજાતિમાં પણ તે વખતની અશાન્તિદેવીએ પોતાનો પગપેસારો કરી દીધો હતો. નિદાન, તે સમયે ન તો સંઘનું મજબૂત બંધારણ

રહેવા પામ્યું કે ન કોઇ કોઇને કંઇ કહી શકે તેવું રહ્યું. આને પરીણામે સંઘમાં એક પ્રકારની છિન્નભિન્નતા થવા લાગી હતી પરિણામે એક પછી એક નવા નવા મતો પણ નીકળવા લાગ્યા જેવા કે–ઇ સ ૧૪૫૨ માં લોંકા નામના ગૃહસ્થે **લોંકામત** કાઢયો. તેણે મૂર્ત્તિપૂજાની ઉત્થાપના કરી ઇ સ ૧૫૦૬ મા કડુકે નામના ગૃહસ્થે **કડુકમત** કાઢ્યો ઇ સ. ૧૫૧૪ મા વિજયે **વિજયમત** કાઢયો ઇ સ. ૧૫૧૬ માં પાર્શ્વચંદ્રે **પાર્શ્વચંદ્રમત** કાઢયો અને ઇ સ ૧૫૪૬ મા '**સુધર્મ**' મત નીકળ્યો વિગેરે. આ બધા મતોના કાઢવાવાળાઓએ જૈનધર્મના મૂલ સિદ્ધાન્તોમા કંઇ ને કંઇ ફેરફાર અવશ્ય કર્યો અને જૈનધર્મના એક છત્ર સામ્રાજ્યમાં છિન્નભિન્નતા કરી નાખી. જે ધર્મના અનુયાયિયોમા એક બીજાની તાણાતાણી અને વિરૂદ્ધતા હોય, તે ધર્મમા શાન્તિનું સામ્રાજ્ય કાયમ રહે, એ કલ્પનામા પણ લાવવા જેવી બાબત નથી. આ સમયમા જેમ જેમ નવા નવા ફાટાઓ અને મતો નીકળતા ગયા હતા, તેમ તેમ દરેક પોતપોતાના મત અને ફાટાની પ્રબળતાને માટે એક બીજાના ઉપર વિરૂદ્ધતાઓ અને આક્ષેપો પ્રકટ કરવા લાગ્યા હતા 'પોતાનું સાચું અને બીજાનું ખોટું' આ નિયમ તે દરેકના ઉપર સવાર થયો હતો, અને તેના લીધે તેઓ મૂલ પર પગનો છેદ કરવામા કુઠાર સમાન કાર્ય કરવા લાગ્યા હતા. આટલેથીજ તેઓ ન્હોતા અટકતા જૈનોના પ્રાચીન તીર્થો, મંદિરો અને ઉપાશ્રયોમા પણ પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માટે પ્રયત્નશીલ રહેતા હતા અને તેટલા માટે તો **સિદ્ધાચલજી તીર્થ** ઉપર એક વખત જુદા જુદા ગચ્છના આચાર્યો વિગેરેએ મળીને એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે—"**શત્રુંજયતીર્થ** ઉપરનો મૂલગઢ અને મુખ્ય શ્રીઆદિનાથ ભગવાનનું મંદિર સમસ્ત શ્વેતાબર જૈનોનું છે અને બાકીની દેવકુલિકાઓ જુદા જુદા ગચ્છવાળાઓની છે." વિગેરે.

એક તરફ આવી રીતે જુદા જુદા ફાંટાઓ અને મતો પૂરજોસમા નિકળવાથી જૈનધર્મના અનુયાયિઓમા મ્હોટો ખળભળાટ

અને અશાન્તિ ફેલાઇ રહી હતી, જ્યારે બીજી તરફ સાધુઓમાં શિથિલતાએ પણ પોતાનો પગપેસારો કર્યો હતો, નિદાન, સાધુઓમાં સ્વતંત્રતાનાં વાતાવરણો ફેલાતાં ન્હાના મ્હોટાઓની મર્યાદાઓ પ્રાયઃ છૂટવા લાગી હતી. ગૃહસ્થોની સાથે સાધુઓ વધારે પરિચયમાં આવતા જતા હતા. અને તેથી કરીને 'अतिपरिचयादवज्ञा' એ નિયમનો તેમને સંપૂર્ણ અનુભવ કરવો પડતો હતો. વળી આનું પરિણામ એ પણ આવવા લાગ્યું હતું કે–સાધુઓમાં, એક પ્રકારના મમત્વે પુસ્તકો અને વસ્ત્રોના સંગ્રહથી પણ આગળ વધીને ક્યાંય ક્યાંય દ્રવ્ય રાખવા સુધીની પણ પ્રવૃત્તિ કરાવી દીધી હતી. જિહ્વેન્દ્રિયની લાલચથી કેટલાકો આહારની શુદ્ધતા–અશુદ્ધતાનું પણ ભાન ભૂલી જવા લાગ્યા હતા. તેઓની, હમેશની ધાર્મિક ક્રિયાઓ અને એવી બીજી જયણામાં પણ ઉપેક્ષા થઇ ગઇ હતી. તેમજ વચનવર્ગણાઓમાં પણ કંઇક કઠોરતાએ પ્રવેશ કર્યો હતો. આથી પરિણામ એ આવવા લાગ્યું હતું કે–ગૃહસ્થોની શ્રદ્ધા સાધુઓ ઉપરથી ઓછી થવા લાગી હતી. સાધુઓ પોતાના માન મર્તબાને લગભગ ગુમાવી બેઠા હતા. સાધુઓ, શ્રાવકોને પોતપોતાના રાગી બનાવવા માટે વધુ પ્રયત્નો કરતા. વળી રાજ્ય ખટપટો અને મતોની મારામારીમાં કેટલાક પ્રાન્તોમાં તો સાધુઓનો વિહાર પણ બંધ થઇ ગયો હતો. સાધુઓની આ શિથિલતાથી નવા નવા નિકળતા મતાનુયાયિયો ઘણા ફાવી જતા હતા. તેઓ સાધુઓની શિથિલતાઓ અને ક્લેશોને આગળ કરીને પોતાના મતની પુષ્ટિ કરી લોકોને પોતાના રાગી બનાવતા હતા. આ વિષયમાં આપણે એકજ લોંકાનું દૃષ્ટાન્ત લઇશું. લોંકો આવી સ્થિતિના પરિણામથી એવો ફાવી ગયો હતો કે--તેણે પૂર જોશથી પોતાના મતને આગળ વધાર્યો હતો. જે દેશોમાં શુદ્ધ સાધુઓ નહિં જઇ શકતા હતા, તેવા દેશોમાં વિચરીને તેણે હજારો મનુષ્યોને મૂર્ત્તિપૂજાથી વિમુખ કરી પોતાના અનુયાયી બનાવ્યા હતા. બલ્કે, જ્યાં જ્યાં મૂર્ત્તિપૂજક સાધુઓ વિહાર ન્હોતા કરતા, ત્યાં જઇને સેંકડો જિનમંદિરોમાં કાંટા

દેવરાવ્યા હતા. આ બધુ સાધુઓની શિથિલતા અને આપસના કલેશનુંજ પરિણામ હતું.

બીજી તરફ શ્રાવકોની સ્થિતિ પણ એવીજ ઢંગધડા વિનાની થઇ પડી હતી તેઓ પણ પોતાના કર્ત્તવ્યોથી વિમુખ થઇ મનમાન્યો વરતાવ કરવા લાગી ગયા હતા સામાયિક, પ્રતિક્રમણ અને પોષધાદિ ક્રિયાઓથી ઘણાખરા હાથ ધોઇ બેઠા હતા કેટલાક ધર્મદ્વેષિયો સાધુધર્મ ઉપર આક્ષેપો કરવા લાગ્યા હતા, જ્યારે કેટલાકો તો દેરાસર અને ઉપાશ્રયમા જતા પણ અટકી ગયા હતા. તેઓ પોતાના ઉપકારી ગુરૂઓની સ્હામે થતા પણ અચકાતા ન્હોતા અને કેટલાક તો 'અમેજ ઉત્કૃષ્ટ છીએ' એમ માની અલગ અલગ ખીચડી પકાવવા લાગ્યા હતા વળી સારા સારા શ્રદ્ધાળુ ગણાતા શ્રાવકોમા પણ ખોટી માન્યતાનો પ્રવેશ થઇ ગયો હતો. ખોટી ખોટી માનતાઓ માનવી, બીજાઓના પર્વો ઉજવવા, શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મથી વિમુખ થઇ તેથી ભિન્ન દેવાદિની પૂજા–માનતા કરવી, મંત્ર–જત્રાદિના ખોટા આડંબરમા લોભાઇ સ્વધર્મને ભૂલી જવો, પોતાના માનેલા સાધુમા ગમે તેવા સાક્ષાત્ દુર્ગુણો હોય, પરન્તુ તેની તરફ દૃષ્ટિ ન કરતા, તેનેજ સાચા સાધુ તરીકે માનવા, અને બીજા પવિત્ર સાધુઓની નિંદા કરવી, જ્યારે કેટલાક તો એવા પણ હતા કે જેઓ સાધુના વેષમાજ મહત્ત્વ સમજીને ભ્રષ્ટ સાધુઓને પણ માનતા હતા. આવા પ્રકારની સ્થિતિ થઇ ગઇ હતી.

સાધુઓની અને શ્રાવકોની આવી ભયંકર સ્થિતિ થઇ પડી હતી, છતા પણ અમારે કહેવુ જોઇએ કે–તે સમયમા પણ એવા ત્યાગી અને આત્મશ્રેયમા લીન રહેનારા સાધુ મહાત્માઓ વિદ્યમાન હતા કે–જેઓ, એવા ઝેરી વાતાવરણોમા પણ સાધુધર્મની સારી રીતે રક્ષા કરી શકયા હતા. એટલુજ નહિ, પરન્તુ કેટલાક એવા પણ શાસનપ્રેમી મહાત્માઓ હતા કે–જેઓને આવી ભયંકર સ્થિતિ જોઇ ઘણુ લાગી પણ આવતુ હતું. જ્યાં જોશભેર પ્રવાહ એક તરફ

विभूतयः ' સજ્જનોની–મહાત્માઓની સમસ્ત વિભૂતિ પરોપકારને માટેજ હોય છે. આ પ્રકરણમાં અમે જેનો પરિચય કરાવવા માગીએ છીએ, તે પણ સંસારના તેવા પરોપકારી મહાત્માઓ પૈકીના એક છે. જેમનું નામ છે **હીરવિજયસૂરિ.**

આ મહાત્માનો જન્મ તે પાલણપુરમાં થયો હતો, કે જે **પાલણપુર સોમસુંદરસૂરિ** જેવા મહાન્ પ્રભાવક પુરૂષની જન્મભૂમિ તરીકે પવિત્ર ગણાતું હતું, અને જેની જાહોજલાલી એક વખતે ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ નગરોને પણ ટક્કર મારે તેવી હતી. આ નગર **ચંદ્રાવતી**ના પરમાર **ધારા** વર્ષના યુવરાજ **પ્રહ્લાદનદેવે** વસાવ્યું હતું અને તેણેજ અહિં **પ્રહ્લાદનપાર્શ્વનાથની** સ્થાપના કરાવી હતી. જગચ્ચંદ્રસૂરિના સમયમાં આ દેરાસરમાં રોજ ૧૬ મણ સોપારી અને ૧ મૂડો ચોખા ભેટમાં આવતા હતા. એજ તે વખતના જૈનોની જાહોજલાલીનું પ્રબળ પ્રમાણ છે. આ નગરના રહીશ **ખીમસરા** ગોત્રીય અને ઓશવાલવંશીય **કુંરાશાહને** ત્યાં, તેનાં ધર્મપત્ની **નાથી**એ વિ. સં. ૧૮૫૩ (ઇ. સ. ૧૫૨૭) ના માર્ગશીર્ષ સુદિ ૯ ને સોમવારના દિવસે એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો, જેનું નામ **હીરજી** રાખવામાં આવ્યું હતું. આ **હીરજી** તેજ આપણા નાયક **હીરવિજયસૂરિ** છે. **હીરજી**ના જન્મ પહેલાં **નાથીને** ત્રણ પુત્રો અને ત્રણ પુત્રિયો થઇ ચૂક્યાં હતાં. પુત્રોનાં નામો–**સંઘજી, સૂરજી** અને **શ્રીપાલ** હતાં, જ્યારે પુત્રિયોનાં નામો–**રંભા, રાણી** અને **વિમલા** હતાં. ' પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી જણાય ' એ નિયમાનુસાર કહીએ તો, **હીરજી** બાલ્યાવસ્થાથીજ તેજસ્વી, સુલક્ષણયુક્ત અને પ્રેમાળ સ્વભાવવાળો જણાતો હતો. અને તેથી તેના કુટુંબિયોનાજ નહિ, પરંતુ જે કોઇ તેને દેખતું, તેમના હૃદયમાં કુદરતી રીતેજ તેના પ્રત્યે પ્રેમ જાગૃત થતો.

પહેલાંના વખતમાં એ નિયમ હતો કે–ગૃહસ્થો પોતાના પુત્રોને વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવા માટે જેમ શાળાઓમાં દાખલ

કરતા, તેમ તેમના ધાર્મિક સંસ્કારોની દૃઢતા અને ધાર્મિક આવશ્યકીય ક્રિયાઓના અભ્યાસને માટે તેમને ધર્મગુરૂઓ પાસે પણ કાયમ મોકલતા. આજકાલના ગૃહસ્થોની માફક તે વખતના ગૃહસ્થો એવો ભય કે શંકા ન્હોતા રાખતા કે–' સાધુની પાસે જવાથી રખેને મારો છોકરો સાધુ થઇ જશે તો ? ' સાધુ થવું અથવા પોતાના છોકરાને સાધુ બનાવવો, એમાં ગૃહસ્થો પોતાનું અને પોતાના કુલનું ગૌરવજ સમજતા હતા. બેશક, સાધુ થવાની ઇચ્છા રાખનારને તેઓ સાધુધર્મની કઠિનતા અવશ્ય સમજાવતા, પરંતુ સાધુ નહિં થવા દેવા માટે લડાઇ–ટંટા કરવાના કે કોર્ટોના બારણાં જોવાના પ્રસંગો બહુ થોડાજ ઉપસ્થિત થતા. બલ્કે, ઘણા ખરા ભવભીરૂ અને નિકટભવી પુરૂષો તો પોતાના પુત્રને બાલ્યાવસ્થાથી સાધુને સમર્પણ કરવાનું પણ સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત કરતા જો તેમ ન હત, તો હેમચંદ્રાચાર્ય ૫ વર્ષની ઉમરે, આનંદવિમલસૂરિ ૫, વિજયસેનસૂરિ ૯, વિજયદેવસૂરિ ૯, વિજયાનંદસૂરિ ૯, વિજયપ્રભસૂરિ ૯, વિજયદાનસૂરિ ૯, મુનિસુંદરસૂરિ ૭ અને સોમસુંદરસૂરિ ૭ વર્ષની ઉમરે –એમ ન્હાની ન્હાની ઉમરોમાં તેઓ દીક્ષા લઇ શકતેજ કેમ ? ગુરૂઓ પણ એવી ન્હાની ઉમરમાં દીક્ષા આપવા પહેલાં તેની ખાનદાની, કુલ અને દીક્ષા લેવા આવનાર બાળકના લક્ષણો પણ જોતાજ. એવી રીતે તેની દીક્ષાઓ ઉપરથી કોઇએ એમ પણ નથી સમજવાનું કે–તેઓ પોતાનું ગુજરાન ચલાવવાને અશક્ત હોવાથી સાધુ થઇ જતા હશે, અથવા તેમના વાલિયો સાધુ કરી દેતા હશે નહિ, તેમ પણ ન્હોતું આપણે તેઓના ચરિત્રો અને તેમની પ્રભાવકતાઓ ઉપરથી સહજ જોઇ શકીએ છીએ કે, તે વખતે સારા સારા ખાનદાન કુટુંબના–ધનાઢય ગૃહસ્થોના પુત્રોજ ઘણે ભાગે દીક્ષા લેતા હતા. અને તેથી તેઓ ' असमर्थो भवेत् साधु ' એ આક્ષેપથી સર્વથા દૂરજ રહેતા ખરૂ છે કે–જેઓ ' દીક્ષા ' ને ઐહિક અને પારલૌકિક સુખનું પરમ સાધન સમજતા હોય અને જેઓ ' શુદ્ધ ચારિત્ર ' નેજ જગતના ઉપર પ્રભાવ પાડવાનો એક ચમત્કારિક જાદૂ સમજતા

હોય, તેઓ ક્ષણવારમાં નષ્ટ થવાવાળી લક્ષ્મી કે પરિણામે ભયંકર કષ્ટોને પહોંચાડનાર વિષયવાસનાઓમાં મુગ્ધ થતાજ નથી. તેઓ તો પ્રતિક્ષણ એજ વિચાર કરે છે કે-' **અમે સાધુ થઈ, અમારૂં અને જગત્નું કલ્યાણ કેમ કરીએ.** '

આવી શુભ ભાવનાઓપૂર્વક સારા સારા ખાનદાન કુટુંબના મનુષ્યો તે જમાનામાં દીક્ષા લેતા હતા અને તેનુંજ એ પરિણામ હતું, કે-તેઓ ' साध्नोति स्वपरकार्याणीति साधुः ' એ પરમ સિદ્ધાન્તને ચરિતાર્થ કરવાને શક્તિમાન થતા હતા અને આટલી ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોંચવામાં અગર ખરૂં કારણ તપાસવા જઈએ તો, તેમને બાલ્યાવસ્થામાંથીજ સાધુની પાસે મોકલીને જે ધર્મના સંસ્કારો દૃઢ કરાવવામાં આવતા હતા, તેજ કહી શકાય.

અત્યારે, દીક્ષાની વાત તો બાજૂ ઉપર મૂકીએ, પરન્તુ, ગમે તેટલા વ્યોવહારિક જ્ઞાનમાં આગળ વધેલા યુવકોમાં પણ ધાર્મિક સંસ્કારોનો પ્રાયઃ અભાવ જોવામાં આવે છે, તેનું કારણ એટલુંજ છે કે-તેઓને બાલ્યાવસ્થાથી ગુરૂસમાગમ કરવા દેવામાં આવેલો નથી હોતો. જો પ્રાચીન પદ્ધતિ અનુસાર બાલ્યાવસ્થાથીજ વ્યાવહારિક શિક્ષણ આપવાની સાથે અમુક અમુક સમય ધર્મગુરૂઓની પાસે જવા આવવાની છૂટ દેવામાં આવી હત, તો તેઓની ધર્મભાવનાઓ દૃઢ રહેત; એટલુંજ નહિ, પરન્તુ અત્યારે તેઓના ઉપર ' **નાસ્તિકતા** ' નો જે આરોપ મૂકવામાં આવે છે, તેવો પણ પ્રસંગ આવતજ નહિ. અસ્તુ.

ઉપર્યુકત રીતિ અનુસાર **હીરજીને**, પાંચ વર્ષની ઉમરે તેના પિતા કૂંરાશાહે જેમ વ્યાવહારિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા માટે શાળામાં મૂકયો, તેમ ધાર્મિક અભ્યાસને માટે સાધુ પાસે જવાની પણ છૂટ આપી. પરિણામે માત્ર બારજ વર્ષની ઉમરમાં તે એવો તો હોશિયાર અને ધાર્મિક જીવન વાળો થયો કે-જેને જોઈ લોકોને બહુ આશ્ચર્ય થવા લાગ્યું.

તેની બાલ્યાવસ્થાની પણ સંસાર ઉપરની વિરક્તતા અને ભવભીરૂતાને સૂચન કરનારી વાણીએ, તેના આખા કુટુંબને એમ ખાતરી કરી આપી હતી કે-' આ કોઇ ન કોઇ દિવસે અવશ્ય સાધુ થશે ' તેમા વળી એક વખત પ્રસગોપાત્ત તેના પિતા આગળ તેણે કાઢેલા-" આપણા કુળમાથી જો કોઇએક જણ સાધુ થાય તો આપણુ કુળ કેવું દીપે ? " આ વચને તો ઉપરની વાતને બહુજ દઢ કરી

બનવા કાળે થોડાજ વખતમા હીરજીના પિતા કૂંરા શાહ અને **નાથી દેવી** બન્ને સ્વર્ગવાસી થયાં સંસારથી વિરકતભાવવાળા હીરજીને સંસારની અનિત્યતાનુ આથી વિશેષ ભાન થયું, માતા-પિતાના સ્વર્ગવાસના સમાચાર સાંભળી હીરજીની બે બ્હેનો વિમલા અને રાણી કે જે પાટણ રહેતી હતી, તે પાલણપુર આવી હીરજીને પોતાની સાથે પાટણ લઇ ગઇ.

આ વખતે પાટણમા શ્રીવિજયદાનસૂરિ, કે જેઓ પ્રથમ પ્રકરણમા વર્ણવેલ ક્રિયોદ્ધારક શ્રીઆનંદવિમલસૂરિના શિષ્ય થતા હતા, તે બિરાજતા હતા હીરજી હમેશાં તેઓને વદન કરવા જવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે વિજયદાનસૂરિની ધર્મદેશનાએ હીરજીના કોમલ હૃદયપટ પર સારી અસર કરી, અને તેથી તેને દીક્ષા લેવાનો ચોક્કસ વિચાર થયો આ વિચાર તેણે મનમાજ ન રાખતાં પોતાની બહેનને પણ જણાવ્યો

બહેન સમજુ અને શાણી હતી. ' દીક્ષા એ મનુષ્યના કલ્યાણમાર્ગની ઉંચી હદ છે ' એમ તે સારી પેઠે સમજતી હતી, તેથી તેણીએ જેમ ભાઇને દીક્ષા લેવાનો નિષેધ ન કર્યો, તેમ ભાઈ ઉપરના મોહથી દીક્ષા લેવા માટે ખુલ્લા શબ્દોમાં અનુમતિ પણ ન આપી આ વખતે તેણીને ' વ્યાઘ્રતટી ' ન્યાય જેવું થયું હતું. આથી તેણીએ મૌનનુંજ અવલબન કર્યું. આઅવલંબનથી હીરજીને જોકે પહેલા તો કંઇ ન સૂઝ્યું, પરન્તુ પાછળથી તેને જણાયું કે-

" अनिषिद्धमनुमतम् " એ ન્યાયનું અવલંબન કરી, મને રજા મળી ચુકી, એમજ મારે સમજવું જોઇએ." છેવટ. તેણે, સં. ૧૫૯૬ (ઇ. સ. ૧૫૪૦) ના કાર્તિક વદિ ૨ ને સોમવારના દિવસે પાટણમાંજ **શ્રીવિજયદાનસૂરિ** પાસે **દીક્ષા** લીધી. આ વખતે તેનું નામ **હીરહર્ષ** રાખવામાં આવ્યું હતું. હીરજીની સાથે બીજા **અમીપાલ, અમરસિંહ** (અમીપાલના પિતા), **કપૂરાં** (અમીપાલની બહેન), **અમીપાલની માતા, ધર્મશીઋષિ, રૂડોઋષિ, વિજયહર્ષ** અને **કનકશ્રી** એ આઠ જણે પણ દીક્ષા લીધી હતી. હવેથી આપણે હીરજીને **મુનિ શ્રીહીરહર્ષ**ના નામથી ઓળખીશું. વર્તમાન સમયમાં 'ન્યાયશાસ્ત્ર'ને માટે કેન્દ્રસ્થાન જેમ **નવદ્વીપ** (બંગાલ) અને 'વ્યાકરણ'ને માટે **કાશી**ને ગણવામાં આવે છે, તેમ તે વખતે નૈયાયિકોની પ્રધાનતા દક્ષિણદેશમાં વધારે હતી. અર્થાત્ દક્ષિણમાં ન્યાયશાસ્ત્રના અદ્વિતીય વિદ્વાનો રહેતા હતા. હીરહર્ષમુનિની બુદ્ધિ જેમ તીવ્ર હતી, તેમ તેમની વિદ્યાપ્રાપ્તિ તરફ અભિરૂચિ પણ ઘણી હતી. આથી **વિજયદાનસૂરિ**એ તેમને દક્ષિણ દેશમાં ન્યાયશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા માટે જવાની રજા આપી. તેઓ **શ્રીધર્મસાગરજી** અને **શ્રીરાજવિમલ** એ બન્નેને સાથે લઇ દક્ષિણ દેશના સુપ્રસિદ્ધ **દેવગિરિ**[1] નગરમાં

---

૧ **દેવગિરિ**ને વર્તમાનમાં **દૌલતાબાદ** કહે છે. અત્યારે અહિં લગભગ દોઢ હજારજ માણસની વસ્તી છે. સન્ ૧૧૮૭ માં તેની સ્થાપના થઇ હતી. એક વખત યાદવોની રાજધાનીનું આ શહેર હતું. ઇ. સ. ૧૩૩૯ માં આનું નામ દૌલતાબાદ પડ્યું હતું. આ નગર દક્ષિણ હૈદરાબાદના રાજ્યમાં ઔરંગાબાદથી ૧૦ માઇલ પશ્ચિમોત્તરમાં છે ઇ. સ. ૧૨૯૪ માં આ નગરનો અભેદ્ય કિલ્લો **અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી**એ તોડયો હતો. અહિંના અધિપતિનું નામ નિજામશાહ આપવામાં આવ્યું છે. તેનું પૂરૂં નામ **બુરાનનિજામશાહ** છે. આ શાહે ઇ. સ. ૧૫૦૮ થી ૧૫૫૩ સુધી આધિપત્ય ભોગવ્યું હતુ. હીરવિજયસૂરિ આનાજ વખતમાં દેવગિરિ ગયા હતા. વધુ માટે જૂઓ, ઇમ્પીરીયલ ગેઝીટીયર ઑફ ઇંડિયા. વૉ ૧૧, પે. ૨૦૦.

ગયા અને ત્યાં કેટલોક વખત રહી, ચિંતામણિ વિગેરે ન્યાયશાસ્ત્રના કઠિનમાં કઠિન ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરી આવ્યા આ વખતે દેવગિરિનો હાકેમ નિજામશાહ હતો. ઉપર્યુક્ત ત્રણે મુનિયોને અભ્યાસમાં જે કંઇ ખર્ચ થતું, તે બધુ ત્યાંના રહીશ દેવશીશાહ અને તેની સ્ત્રી જસમાઇએ પૂરૂં પાડ્યું હતું.

અભ્યાસ કરીને આવ્યા પછી હીરહર્ષમા જ્યારે સૂરિજીએ સારી યોગ્યતા દેખી, ત્યારે તેમને નાડલાઇ (મારવાડ) ગામમાં સં. ૧૬૦૭ (ઇ. સ. ૧૫૫૧) મા પંડિતપદ અને ૧૬૦૮ (ઇ. સ ૧૫૫૨) ના માઘ શુદિ ૫ ના દિવસે મ્હોટા ઉત્સવપૂર્વક નાડલાઇના શ્રીનેમનાથના મંદિરમાં ઉપાધ્યાયપદ આપ્યુ હતું. તેમની સાથે ધર્મસાગરજી અને રાજવિમલને પણ ઉપાધ્યાયપદ મળ્યા હતા તે પછી સ. ૧૬૧૦ (ઇ સ ૧૫૫૪) ના પૌષ શુદિ ૫ ના દિવસે શીરોહી (મારવાડ) મા તેમને આચાર્ય શ્રીવિજયદાન સૂરિએ સૂરિપદ (આચાર્યપદ) આપ્યુ હતું આ પ્રસંગે રાણકપુરના મંદિરના કરાવનાર ધન્નાશા પોરવાળના વંશજ ચાંગા મ્હેતાએ ઉત્સવ કર્યો હતો.

કહેવું આવશ્યક થઇ પડશે કે–પ્રથમ પ્રકરણમા આપણે જે એક મહાપુરૂષની–સૂરીશ્વરની પ્રતીક્ષા કરી ગયા છીએ, તે આજ છે, અને તેઓને હવેથી આપણે શ્રીહીરવિજયસૂરિના નામથી ઓળખીશું. આ પુસ્તકના બે નાયકો પૈકી પહેલા (સૂરીશ્વર) નાયક આજ છે.

આચાર્ય પદ થયા પછી જ્યારે તેઓ પાટણ આવ્યા, ત્યારે ત્યા તેમનો પાટમહોત્સવ થયો હતો. આ પાટમહોત્સવમા સૂબા શેરખાનના[1] મંત્રી ભણશાળી સમરથે અતુલિત

---

૧ આ શેરખાન, અહમદશાહ બીજાના વખતમા પાટણનો સુબેદાર હતો આના સબંધમા વિશેષ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે 'મિરાતે સિકંદરી 'ના ગુજરાતી અનુવાદનું ચોદમું અને પંદરમુ પ્રકરણ જોવું.

રામજીને અજા નામની એક બહેન હતી. તેણીના સસરાનું નામ **હરદાસ** હતું. હરદાસે પોતાના છોકરાની સ્ત્રીની પ્રેરણાથી આ વખતે ખંભાતનું આધિપત્ય ભોગવનાર નવાબ **શિતાબખાન**[1] ની પાસે જઈ કહ્યું:–' આઠ વર્ષના બાળકને હીરવિજયસૂરિ સાધુ બનાવી દેવા ચાહે છે, માટે તેમને અટકાવવા જોઈએ.' કાનના કાચા સૂબાએ ઝટ હીરવિજયસૂરિ અને તેમની સાથેના બીજા સાધુઓને પકડવા માટે વારંટ કાઢયું. આથી હીરવિજયસૂરિને એકાન્ત સ્થાનમાં સંતાઈ જવું પડયું. નિદાન, હીરવિજયસૂરિ નહિ મળવાથી રત્નપાલ અને રામજીને શિતાબખાન પાસે લઈ જવામાં આવ્યા. છોકરાનું રૂપ–લાવણ્ય જોઈ શિતાબખાને રત્નપાલને કહ્યું–' કેમ રે, આને તું કેમ સાધુ બનાવી દે છે? આ બાળક યોગને શું સમજે? યાદ રાખજે, જો આને તું સાધુ બનાવી દઈશ, તો તને માર્યા વિના છોડીશ નહિ.'

શિતાબખાનનાં કોપયુક્ત વચનોથી ગભરાઈને રત્નપાલે કહ્યું– ' હું આને સાધુ બનાવતો નથી અને બનાવીશ પણ નહિ. હું તો એનું લગ્ન કરવાનો છું. આપની સ્હામે કોઈએ જૂઠી હકીકત કહેલી છે.'

રત્નપાલને આ બચાવથી છોડી દીધો અને તે પછી બધી શાન્તિ થઈ ગઈ. આ ઝઘડામાં હીરવિજયસૂરિને ત્રેવીસ દિવસ સુધી ગુપ્ત પણે રહેવું પડયું હતું.

બીજો ઉપદ્રવ—વિ. સં. ૧૬૩૦ (ઇ. સ. ૧૫૭૪) ની સાલમાં હીરવિજયસૂરિ જ્યારે **બોરસદ**માં હતા, ત્યારે **શ્રીકર્ણઋષિના** ચેલા **જગમાલઋષિ**એ તેમની પાસે આવી ફરીયાદ કરી કે–

---

૧ શિતાબખાનનું ખરું નામ છે--**સૈયદ ઇસહાક**. શિતાબખાન એ એનું ઉપનામ છે. આના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી મેળવવા ઇચ્છનારે ' **અકબરનામા** ' પ્રથમ ભાગના **બેવરિજ**ના અંગરેજી અનુવાદના પે. ૩૧૫ માં જોવું.

"મારા ગુરૂ મને પોથી આપતા નથી, તે મને અપાવો" સૂરિજીએ કહ્યુ:—"તારા ગુરૂ તારામાં લાયકાત નહિ જોતા હોય, એથી નહિ આપતા હોય, પરન્તુ તેથી તકરાર કરવાની શી જરૂર ?" એમ આચાર્યશ્રીએ સમજાવવા છતા પણ જ્યારે તે ન સમજ્યો, ત્યારે તેને ગચ્છબહાર કરવામાં આવ્યો જગમાલ પોતાના શિષ્ય લહુઆઋષિને સાથમા લઇ પેટલાદ ગયો, અને ત્યાના હાકેમને મળી હીરવિજયસૂરિ સબધી કેટલીક બનાવટી વાતો કહી આથી તે હાકેમ ચીડાયો, અને હીરવિજયસૂરિને પકડવાને માટે ઝટ કેટલાક પોલીસના સીપાઇયો તેની સાથે મોકલ્યા સીપાઇયોને લઇને તે બોરસદ આવ્યો, પરંન્તુ અહિં તેની કાર્યસિદ્ધિ થઇ નહિ. એટલે કે—હીરવિજયસૂરિ કે કોઇ મળ્યું નહિ. આથી તે પેટલાદ પાછો ગયો અને કેટલાક ઘોડેસ્વારો લઇને પાછો બોરસદ આવ્યો આ વખતે પણ હીરવિજયસૂરિ તેઓને મળ્યા નહિ છેવટ શ્રાવકોએ વિચાર્યું કે—'આવી રીતે વારવાર ઉપદ્રવો થાય, અને સૂરિજીને હેરાન થવું પડે, તે ઠીક નહિ.' એમ વિચારી સામ, દામ, દડ અને ભેદ–આ પૈકી 'દામનીતિ' થી શ્રાવકોએ ઘોડેસ્વારોને સમજાવી દીધા તેથી તે બધા જગમાલની વિરૂદ્ધમા થઇ ગયા અને જગમાલને કહેવા લાગ્યા—

"તું ચેલો છે, અને એ તારા ગુરૂ છે તેમના સાથે તકરાર કરવી એ વ્યાજબી નથી. ગુરૂનો અધિકાર છે કે–ચાહે તો તે તારો હાથ પકડીને તને વેચી પણ દે, અથવા ચાહે તો તારા નાકમા નાથ નાખે. તારે તે બધું સહન કરવું જ જોઇએ."

જેઓની તેને સહાય હતી, તેઓજ તેનાથી વિરૂદ્ધ થઇ પડયા એટલે તેનુ કંઇ ચાલ્યુ નહિ છેવટે બધાઓએ ત્યાથી તેને કાઢી મૂકયો. આ પ્રમાણે આ ઉપદ્રવનો અત આવતાં હીરવિજયસૂરિ પ્રકટપણે વિહાર કરવા લાગ્યા અને અનુક્રમે ખંભાત આવ્યા

આ પછી તો જગમાલ અકબર સુધી પહોંચ્યો હતો, ત્યા અકબરને જેમ તેમ સમજાવી પોતાને અનુકૂલ સાહિબખાન ઉપર

સૂરિએ વરસાદને રોકી રાખ્યો છે." શિહાબખાને ઝટ હીરવિજય-સૂરિને બોલાવ્યા, અને કહ્યું-' મહારાજ ! આજકાલ વરસાદ કેમ નથી વરસતો ? શું આપે બાંધી લીધો છે ?' સૂરિજીએ કહ્યું-' અમે વરસાદને શા માટે બાંધી લઇએ ? વરસાદ નહિં વરસવાથી લોકોને શાન્તિ મળે નહિં અને જ્યારે લોકોનેજ શાન્તિ ન હોય, તો અમને શાન્તિ ક્યાંથી મળે ?'

આવી રીતે બન્નેને આપસમાં વાતચીત થઇ રહી હતી, તેવામાં અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ જૈનગૃહસ્થ કુંવરજી ત્યાં જઇ પહોંચ્યા, અને તેણે શિહાબખાનને જૈન સાધુઓના આચાર અને ઉદાર વિચારો સંબંધી બધી હકીકત કહી સંભળાવી. આથી શિહાબખાન ખુશી થયો અને તેણે સૂરિજીને ઉપાશ્રયે જવાની છૂટ આપી. સૂરિજી ઉપાશ્રયે આવ્યા. લોકોને ખૂબ દાન આપવામાં આવ્યું. દાન આપતી વખતે એક તુરકી સીપાઇ ઇનામ લેવાને આવ્યો. આની સાથે કુંવરજી ઝવેરીને તકરાર થઇ. સૂરિજીને કોણે છોડાવ્યા ?' આ વિષયમાં બન્નેને હૂંસાતુંસી ઘણી થઇ. તકરાર વધી પડી. છેવટ સીપાઇ, એમ કહીને ચાલતો થયો કે-' હવેથી તું તારા ગુરૂને છોડાવી લાવજે.' તેને સૂરિજીને પુનઃ ફસાવવાના ઇરાદાથી આઠ દિવસ ગયા પછી કોટવાલની પાસે જઇ ખૂબ કાન ભરાવ્યા. કોટવાલે ખાનને કહ્યું. પરિણામે ખાને સૂરિજીને પકડી લાવવા માટે સિપાઇયોને હુકમ કર્યો. સિપાઇયોએ ઝવેરીવાડામાં આવી સૂરિજીને પકડ્યા. અને જ્યારે તેઓ સૂરિજીને લઇ જવા લાગ્યા, ત્યારે રાઘવ નામનો ગંધર્વ અને શ્રીસોમસાગર વચમાં પડ્યા. છેવટે હીર-વિજયસૂરિને છોડાવ્યા. આ રકઝકમાં રાઘવ ગંધર્વના હાથને ચોટ પણ લાગી ગઇ. સૂરિજી ત્યાંથી ઉઘાડા શરીરે નાઠા. ડરના લીધે તેમનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. સૂરિજીને આ આફતમાંથી નાસતી વખતે દેવજી નામના લોંકાએ આશ્રય આપ્યો હતો અને તેઓ ત્યાંજ રહ્યા હતા.

બીજી તરફ પેલા પકડવા આવેલા નોકરો ખૂબ મારતા

કચેરીમા ગયા, અને કહેવા લાગ્યા કે–" અમને મુક્કીએ મુક્કીએ માર્યો, હીરજી નાશી ગયો, અને તે કોર્ટને પણ માનતો નથી." આ સાભળતા ખાન વધારે ગુસ્સે થયો. મહાન્ શોર મચી ગયો પોળો દેવાઇ ગઇ. ગજનોકરો સૂરિજીને ખોજવા લાગ્યા ખોજતા ખોજતા તેઓ તો ન મળ્યા, પરન્તુ ધર્મસાગર અને શ્રુતસાગર એ બે સાધુ હાથમા આવી ગયા. આ બન્નેને ખૂબ માર્યા, અને પછી ' આ તો તે (હીરવિજય) નથી, ' એમ વિચારી તેમને છોડી મૂકયા અને કોટવાલ તથા બીજા બધા માણસો પાછા વળ્યા આ ધમાલ ઘણા દિવસો સુધી ચાલી હતી અને આ ધમાલનો અંત આવ્યા પછીજ હીરવિજયસૂરિ શાન્તિપૂર્વક વિહાર કરવા લાગ્યા હતા.

ઉપર્યુક્ત તમામ ઉપદ્રવો ઉપરથી આપણે સહજ જોઇ શકીએ છીએ કે, તે જમાનાના અધિકારિયો કાયદાની બારીકાઇમાં કયાં સુધી આગળ વધેલા હતા ? એક સામાન્ય બુદ્ધિનો માણુસ પણ ન સ્વીકાર કરી શકે, એવી બાબતોને પણ સાચી માની એક મહાન્ ધર્મગુરૂને પકડવા માટે પોલીસ દોડાવવી, ઘોડેસ્વારો દોડાવવા અને ચારે તરફ ધમાધમ કરી મૂકવી, એ તે જમાનાની અરાજકતાનો અથવા બીજા શબ્દોમા કહીએ તો અધિકારિયોની નાદરશાહીનો નમૂનો નહિ, તો બીજુ શુ કહી શકાય ? યેનકેન પ્રકારેણ પ્રજાને પાયમાલ કરવાવાળી બાબત નહિં તો બીજુ શુ ? અસ્તુ.

ઉપર બતાવેલા ઉપદ્રવો પૈકી છેલ્લો ઉપદ્રવ સ. ૧૬૩૬ ની સાલમા થયો હતો, એ વાત આપણે ઉપર જોઇ ગયા છીએ. તે પછી તેઓ શાન્તિપૂર્વક વિહાર કરવા લાગ્યા હતા. સં. ૧૬૩૭ ની સાલમા સૂરિજી બોરસદ પધાર્યા અહિ તેમના પધારવાથી ઘણા ઉત્સવો થયા આ સાલનું ચોમાસુ અહિ જ પૂરૂ કરી સૂરિજી ખંભાત પધાર્યા અહિના સંઘવી ઉદયકરણે સ ૧૬૩૮ (શ સ. ૧૫૮૨) ના મહા શુદિ ૧૩ ના દિવસે સૂરિજીના હાથે ચંદ્રપ્રભુની પ્રતિષ્ઠા પણ કરાવી, તેમ તેણે આબૂ-ચિત્તોડ વિગેરેની

યાત્રા માટે સંઘ પણ કાઢ્યો. તે પછી સૂરિજી વિહાર કરીને ગંધાર પધાર્યા.

ગ્રંથના પ્રથમ નાયક હીરવિજયસૂરિજીના હવે પછીના વૃત્તાન્તને આપણે આગળ ઉપર મુલતવી રાખી, હવે બીજા નાયક–સમ્રાટ્ની ખોજ કરીએ.

પ્રકરણ ત્રીજું.

સમ્રાટ્–પરિચય.



પ્રથમ પ્રકરણમાં ભારતીય પ્રજાના ઉપર જુલ્મ ગુજારનારા કેટલાક વિદેશી રાજાઓનાં નામો લેવામાં આવ્યાં છે. તેમાં બાબર અને તેના પુત્ર હુમાયુન્નનાં નામો પણ પાઠકો વાંચી ગયા છે. આ બાબરનો હિંદુસ્થાન સાથેનો સંબંધ ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તેની બાવીસ વર્ષની ઉમરે થયો હતો, અને તેના સંબંધ વખતે તે કાબુલનો અમીર થયો હતો. અહિં એ વાતનું પુનઃ સ્મરણ કરાવવું જરૂરનું થઇ પડશે કે–આ બાબર, તેજ તૈમૂરનો વંશજ હતો, કે જેણે ભારતવર્ષમાં આવીને લાખો હિંદવાસિયોની કતલ કરી હતી, અને જેણે સતિયોના સતીત્વનો નાશ કરવાને માટે લગારે ન્યૂનતા રાખી ન્હોતી. બાબરના આવવા પછી ભારતીય પ્રજાને શાન્તિ ન્હોતી મળી, એ વાત આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ. આ બાબરે ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના એપ્રીલની ૨૧ મી તારીખે ઇબ્રાહીમ લોદીને પાણીપતના મેદાનમાં માર્યો હતો. તે

પછી ઇ સ. ૧૫૨૭ ના માર્ચની ૧૬ મી તારીખે ચિત્તોડના રાણા સંગ્રામસિંહના લશ્કરને ખાનવા (ભરતપુર) આગળ હરાવ્યું હતું આ બાબરના સબંધમા આપણે વિશેષ વિવેચનમાં નહિ ઉતરતા માત્ર એટલુંજ કહીશું કે –સંસારની સપાટી ઉપર હજારો રાજાઓ જેમ અપયશના પોટલા બાંધીને સંસારથી વિદાય થઈ ગયા છે, તેમ બાબર પણ તેજ માર્ગે ઇ. સ ૧૫૩૦ મા ૪૮ વર્ષની ઉમરે પોતાની તોફાની જિંદગીને પૂરી કરી વિદાય થઈ ગયો.

તે પછી તેનો પુત્ર હુમાયુન બાવીસ વર્ષની ઉમરે દિલ્લીની ગાદીએ બેઠો. દુર્ભાગ્ય બિચારી ભારતીય પ્રજાને હજુ સુધી શાન્તિનું સામ્રાજ્ય સ્થાપના કરનાર એક પણ રાજા ન મળ્યો. ખરૂં છે કે–જે રાજાઓ રાજ્યના મદમાં મસ્ત બનીને પ્રજા પ્રત્યેના ધર્મો ભૂલી જાય છે, અથવા તો તે ધર્મોને સમજતાજ નથી, તેઓ પ્રજાને સુખ કયાથીજ આપી શકે ? હુમાયુન પણ બાબરથી બે માત્રા વધે તેવો નિકળ્યો. ખરી વાત તો એ હતી કે–તેનામા રાજાના ગુણોજ ન્હોતા તેના અફીણના વ્યસને તેને પાયમાલ કરી નાખ્યો હતો અને તેની તે અયોગ્યતાનો લાભ લઇનેજ શેરશાહે ઇ સ. ૧૫૩૯ માં ચૌસા અને કનોજની પાસે તેને હરાવ્યો, અને પોતે ગાદીએ બેઠો હતો.

આ પ્રમાણે હુમાયુન પદભ્રષ્ટ થવાથી તે પશ્ચિમમાં નાસી ગયો હતો અને છેવટે 'મારો ભાઇ મને આશ્રય આપશે,' એ ઇચ્છાથી તે કાબુલમા પોતાના ભાઇ કામરાન પાસે ગયો પરન્તુ ત્યાં પણ તેનો ધડો ન થયો, કામરાને તો તેને લગાર પણ આશ્રય ન આપ્યો આથી તે પોતાના થોડાક મનુષ્યોની સાથે સિંધના રણમા જ્યા ત્યા ભટકતોજ રહ્યો. સસારમા એક સરખા દિવસો હમેશાને માટે કોના કાયમ રહ્યા છે ? સુખની પાછળ દુઃખ અને દુખની પાછળ સુખ–એ 'અગ્ઘટ્ટઘટી' ન્યાયથી સસારનો કયો મનુષ્ય બચવા પામ્યો છે ? જો આ નિયમનુ મનુષ્યો બારીકાઇથી અવલોકન કરે, તો સંસારમા આટલી અનીતિ, અન્યાય

અધર્મ થવા પામે ખરાં ? આવી કઢંગી સ્થિતિમાં પણ હુમાયુન એક ૧૩–૧૪ વર્ષની બાળિકાના મોહમાં ફસાયો હતો. આ બાળિકા બીજી કોઇ નહિં પરન્તુ હુમાયુનના ન્હાના ભાઇ હિંડાલના એક શિક્ષક શેખ અલીઅકબ્બર જામીની પુત્રી હતી, અને જેણીનું નામ હમીદાબેગમ અથવા મરિયમમકાની હતું. આ બાળા, જો કે રાજકીયવંશની ન્હોતી, છતાં હુમાયુનની સાથે પરણવાને તે ખુશી ન્હોતી; કારણ કે, હુમાયુન રાજા ન્હોતો. આ બનાવ કોને આશ્ચર્યમાં ગરકાવ નહિ કરે ? હુમાયુન રાજ્યથી પદભ્રષ્ટ થયો છે, કોઇ સ્થળે આશ્રય મળતો નથી, નિસ્તેજ અવસ્થાને ભોગવે છે અને જ્યાં ત્યાં માર્યો માર્યો ફરે છે, છતાં એક તેર ચૌદ વર્ષની બાળિકાના રૂપ–લાવણ્ય ઉપર તેની આટલી બધી મુગ્ધતા ! ! મોહરાજાની માયામયી જાળથી કોણ બચ્યો છે ? પરિણામે કેટલાંક અઠવાડિયાં પછી તેની માગણી સ્વીકારવામાં આવી, અને ઇ. સ. ૧૫૪૧ ની અંત અને ૧૫૪૨ ની શરૂઆતમાં પશ્ચિમસિંધના પાટનગરમાં હુમાયુનનું તેણીની સાથે લગ્ન થયું. આ વખતે તેણીની ઉમર માત્ર ૧૪ વર્ષની હતી. હુમાયુને કરેલા આ લગ્નથી તેનો ન્હાનો ભાઇ હિંડાલ પણ તેનાથી જુદો પડી ગયો. હુમાયુનની પાસે આ વખતે કંઇજ રહ્યું ન્હોતું. રાજ્ય ન્હોતું, લશ્કર ન્હોતું, તેમ બીજું પણ કોઇ તેને સહાયક ન્હોતું. અરે ! પોતાના ન્હાના ભાઇ હિંડાલની સાથે બચ્યો બચાવ્યો જે કંઇ સ્નેહ રહ્યો હતો, તે પણ આ હમીદા બેગમના કારણે નષ્ટ થયો. હવે નિરાશ્રય–નિરાલંબપણે તે જ્યાં ત્યાં ભટકવા લાગ્યો. આમ ભટકતાં ભટકતાં તે પોતાની સ્ત્રી અને થોડાંક માણસો સાથે, હિંદુસ્થાન અને સિંધની વચ્ચેના મુખ્ય રસ્તા ઉપર સિંધના રણની પૂર્વ બાજૂએ આવેલા અમરકોટ (ઉમરકોટ) માં દાખલ થયો. ' સુખીયાના સહાયક ઘણા હોય છે, પરન્તુ દુઃખીયાનો બેલી કોઇ થતું નથી. ' આ એક સામાન્ય કહેવત છે, છતાં પણ જો આ એકાન્ત નિયમ હોય, તો સંસારના દુઃખી મનુષ્યોના દુઃખનો કોઇ દિવસ આરોજ ન આવે.

હુમાયુનને પોતાનાં મહાન્ કષ્ટોનો અંત આવવાની કંઈક ઝાંખી અહિં થવા લાગી નિદાન, અમરકોટમાં પ્રવેશ કરતાજ, ત્યાંના હિંદુ રાજા રાણાપ્રસાદના અંતઃકરણમાં, એક રાજવંશીય અતિથિની દુર્દશા દેખી દયાનો સંચાર થયો તેનું હૃદય હુમાયુનને દુઃખી દેખી ગદ્ગદ થઇ ગયું અને તેથી હુમાયુનને તેણે પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો, એટલું જ નહિં, પરન્તુ હુમાયુનનું દુઃખ કેમ દૂર થાય, એને માટે તે પોતાથી બનતા યત્નો કરવા લાગ્યો આર્ય મનુષ્યોના આર્યત્વનો શું સમૂળગો નાશ કોઇ દિવસ થયો છે ? 'એક વિદેશી મુસલમાન રાજવંશીય પુરૂષને આપણે શા માટે આશ્રય આપવો ?' એવો કંઇ પણ વિચાર કર્યા સિવાય અમરકોટના હિંદુ રાજાએ ખરેખર હુમાયુનને જીવિતદાન આપ્યું, એમ કહીએ, તો પણ અત્યુક્તિ તો નહિજ ગણાય હુમાયુનને પોતાના ભાગ્યના તેજસ્વી કિરણોના દર્શન આ પ્રમાણે ઇ. સ ૧૫૪૨ ના ઓગસ્ટ મહીનાથી થવા લાગ્યા.

અમરકોટના રાજાએ હુમાયુનનો સારો સત્કાર કર્યો, આશ્વાસન આપ્યું, એટલુંજ નહિ પરન્તુ તેણે એ સલાહ પણ આપી કે "મારા બે હજાર ઘોડેસ્વારો અને મારા મિત્ર સરદારોના હાથ નીચેના ૫૦૦૦ માણસો લઇને તમે ઠઠ્ઠા અને બખ્ખર પરગણાઓ ઉપર ચઢાઇ કરો " હુમાયુને આ સલાહ માન્ય રાખી અને ૨૦ મી નવેમ્બરે બે ત્રણ હજાર માણસો સાથે તેણે પ્રસ્થાન કર્યું આ વખતે તેની સ્ત્રી હમીદાબેગમ સગર્ભા હોવાથી તેણીને અમરકોટમાંજ રાખવામાં આવી.

હુમાયુનના વિદાય થયા પછી થોડાજ વખતમાં હમીદાબેગમે હિંદુ રાજાના ઘરમાં ઇ સ ૧૫૪૨ ના નવેમ્બરની ૨૩ મી તારીખને ગુરૂવારે પુત્રનો જન્મ આપ્યો આ વખતે હમીદાબેગમની ઉમર માત્ર ૧૫ વર્ષનીજ હતી પુત્રનું નામ બદરૂદ્દીન મુહમ્મદ અકબર એવું રાખવામાં આવ્યું આ પ્રમાણેનું નામ પાડવામાં

વિદ્વાનો કારણો એ બતાવે છે કે-તે આના પિતાનું નામ અલ્લીઅકબર હતું. ભારતવર્ષની પ્રજા જે સમ્રાટ્‌ની પ્રતીક્ષા કરી રહી હતી અને જેનો પરિચય અમે આ પ્રકરણમાં કરાવવા માગીએ છીએ, તે સમ્રાટ્ આજ **બદરૂદ્દીન મુહમ્મદ અકબર** છે, કે જેની પ્રસિદ્ધિ '**સમ્રાટ્ અકબર**' ના નામથી જગત્‌માં થયેલી છે. આપણે પણ આ સમ્રાટ્‌ને **સમ્રાટ્ અકબર**ના નામથીજ ઓળખીશું.

જે વખતે અકબરનો જન્મ થયો હતો તે વખત તેનો પિતા હુમાયુન અમરકોટથી ૨૦ માઇલ દૂર એક તળાવને કિનારે મુકામ કરી રહ્યો હતો. પુત્રનો જન્મ થતાંજ તરાદીબેગમખાન નામના એક માણસે પુત્રજન્મની વધામણી તેને આપી. જે વધામણી સાંભળી હુમાયુનને પારાવાર આનંદ થયો.

વ્યવહારનો નિયમ રાજા કે રંક-દરેકને શકિત અનુસાર સાચવવો પડે છે. આ વખતે પુત્રપ્રાપ્તિની ખુશાલીમાં કોઇપણ રીતે ઉત્સવ મનાવવો, એ હુમાયુન પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો, પણ 'વસુ વિના નર પશુ,' તેમાં વળી જંગલમાં નિવાસ! આ વખતે હુમાયુન શું કરી શકે? હુમાયુન પાસે અત્યારે શું હતું કે-તે દ્વારા પોતાના મનોરથો પૂર્ણ કરી શકે? પુત્રપ્રાપ્તિ જેવા હર્ષના પ્રસંગમાં પણ ઉપર્યુક્ત કારણે તેના મુખ કમલ ઉપર કંઇક ઉદાસીનતાની રેખા ઉપસી આવી. આ જોઇને તેના એક અંગરક્ષક માણસ-જૌહરે તેનું કારણ સમજી લીધું. તેણે ઝટ પોતાની પાસે રાખી મૂકેલો કસ્તૂરીનો એક ટૂંટો લાવી હુમાયુન આગળ ધર્યો. આથી હુમાયુનને ઘણી હિંમત આવી. તેણે એક માટીના પાત્રમાં તે કસ્તૂરીનો ભૂકો કરી પોતાની સાથેના મનુષ્યોમાં વ્હેંચી અને કહ્યું કે-"હું દિલગીર છું કે-મારી પાસે બીજું કંઇજ ન હોવાથી પુત્રજન્મના ઉપલક્ષમાં આપ સર્વ બંધુઓને આ કસ્તૂરીની સુગંધીજ પહોંચાડીને સંતોષ માનું છું. હું આશા રાખું છું કે-આ કસ્તૂરીની સુગંધીથી જેમ આ મંડળ સુવાસિત થયું છે; તેવીજ રીતે

મારા પુત્રના યશરૂપી સુગંધથી આ પૃથ્વી સુવાસિત–સુગંધીવાળી થાઓ.”

અકબરની જન્મતિથિના સંબંધમાં વિદ્વાનોમાં બે મતો છે. કેટલાકોનું કથન છે કે–‘ અકબરનો જન્મ તા. ૧૫ મી અકટોમ્બર ઇ. સ. ૧૫૪૨–રવિવારને દિવસે થયો હતો ’ પરન્તુ વિન્સેન્ટ એ. સ્મીથ સપ્રમાણ જાહેર કરે છે કે–“ યદ્યપિ, અકબરનો જન્મ તો તા. ૨૩ નવેમ્બર ૧૫૪૨ ને ગુરૂવારે થયો હતો, પરન્તુ પાછળથી તે તારીખના બદલામાં તા. ૧૫ મી અકટોમ્બર રવિવારનો દિવસ જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. આવી રીતે જેમ તેની જન્મતિથિને ફેરવવામાં આવી હતી, તેવી રીતે તેનું નામ ‘ બદરૂદ્દીન મુહમ્મદ અકબર ’ ના બદલે ‘ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર ’ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. ’ આમ કહેવામાં તેઓ પ્રમાણ એ આપે છે કે–અકબરનું નામ પાડતી વખતેજ હાજર રહેનાર હુમાયુનના વિશ્વાસુ જૌહર નામના મનુષ્યે પોતાની નોંધબુકમાં પૂર્વોકત તિથિ અને નામજ લખ્યું છે. ગમે તે હો, પરન્તુ પ્રસિદ્ધિમાં તો અકબરનું પૂરૂં નામ ‘ જલાલુદ્દીન મુહમ્મદ અકબર ’ અને તેની જન્મતિથિ તા. ૧૫ અકટોમ્બર ઇ. સ. ૧૫૪૨ રવિવારજ આપેલા છે. અસ્તુ, મ્હોટાઓની મ્હોટાઇમાં કંઇ તો વૈચિત્ર્ય હોવુંજ જોઇએ.

આપણે પહેલાં જોઇ ગયા તેમ, અકબર બાબરનો પૌત્ર થાય છે અને બાબર, તૈમૂર કે જે તુર્ક હતો, તેનાથી પાંચમી પેઢીએ થયો હતો, મતલબ, અકબર પિતૃપક્ષમાં તુર્ક હતો, અને તે તૈમૂરલિંગથી સાતમી પેઢીએ થયો હતો.

અકબર પાંચ વર્ષનો થયો, ત્યારથીજ તેની શિક્ષાને માટે હુમાયુને પ્રબંધ કર્યો. પ્રારંભમાં તેને ભણાવવાને માટે જે શિક્ષક રાખવામાં આવ્યો, તેણે અકબરને અક્ષરજ્ઞાન ન કરાવતાં કબૂતરોને પકડવાનું અને છોડવાનું જ્ઞાન આપ્યું. એક પછી એક ચાર શિક્ષકો તેને ભણાવવાને માટે રહી ચૂક્યા, પરન્તુ અકબર

કંઈજ ભણ્યો નહિં. કહેવાય છે આખી જિંદગી સુધી, અકબર પોતાનું નામ લખવા વાંચવા જેટલું પણ શીખી શક્યો ન્હોતો.

આ સંબંધમાં પણ વિદ્વાનોમાં બે મતો છે. કેટલાકો 'તે લખી-વાંચી શકતો હતો' એમ કહે છે, જ્યારે કેટલાકો તેને 'અક્ષરજ્ઞાનથી બિલકુલ શૂન્ય' બતાવે છે. ગમે તેમ હશે, પરન્તુ અકબર મહાવિચક્ષણ, બુદ્ધિશાલી અને પંડિતોની સાથે વાર્તા-વિનોદ કરવામાં ઘણોજ કુશળ હતો, એમ તો દરેક કબૂલજ કરે છે. ભારતમાં એવા પુરૂષો ક્યાં નથી થયા કે-જેઓમાં અક્ષરજ્ઞાન બિલકુલ નહિ હોવા છતાં મહાપુરૂષો તરીકે કે મ્હોટાં મ્હોટાં રાજ્યતંત્રો ચલાવનારા લેખાયા છે. એટલુંજ નહિ પરન્તુ મ્હોટી વીરતાવાળાં મહાભારત કાર્યો પણ કરી ગયા છે. અકબરે પણ તેવીજ રીતે અક્ષરજ્ઞાન નહિ હોવા છતાં આવાં મહત્ત્વનાં કાર્યો કરી બતાવ્યાં હોય તો તેમાં નવાઇ જેવું શું છે ? વિદ્વાનોનો મત છે કે-યદ્યપિ અકબર પોતે લખી વાંચી ન્હોતો જાણતો, પરન્તુ બીજાની પાસે વંચાવીને સાંભળવાનો તે ઘણો શોખી હતો. ઘણી ખરી કવિતાઓ વિગેરે તે કંઠસ્થજ રાખતો. ખાસ કરીને હાફિઝ અને જલાલુદ્દીન રૂમીની કવિતાઓ તેને વધારે પસંદ હતી. કહેવાય છે કે-આનુંજ એ પરિણામ છે કે-ભવિષ્યની જિંદગીમાં તે ધર્માન્ધ ન થયો.

'મ્હોટાઓને મ્હોટાં કષ્ટ' અથવા 'મ્હોટાઓને મ્હોટી ચિંતા' એ સામાન્ય નિયમો છે. અકબરે જેમ પોતાની પાછલી જિંદગીમાં નિશ્ચિંતતા પૂર્વક ઐશ-આરામ કર્યો હતો, તેવી રીતે પ્રારંભિક જિંદગીમાં તેને કષ્ટોની સ્હામે પણ કંઇ કમ થવું પડ્યું ન્હોતું. પણ તેનું ખરૂં કારણ તો તેના પિતા હુમાયુનના ભાગ્યની વિષમતાજ છે.

હુમાયુનને મહાન્ કષ્ટના સમયમાં જેણે આશ્રય આપ્યો હતો તે-અમરકોટના અધિપતિ-ની સાથે પણ તેની પ્રીતિ લાંબો વખત ટકી શકી નહિં. કારણ એમ બન્યું કે-હુમાયુનના એક મુસલમાન અનુચરે અમરકોટના રાજાનું અપમાન કર્યું; આનો

હુમાયુને કંઇ પણ પ્રતીકાર ન કર્યો આથી અમરકોટનો રાજા ક્રુદ્ધ થયો અને તેણે પોતાનુ સૈન્ય હુમાયુન પાસેથી લઇ લીધુ, હવે હુમાયુન પહેલાની માફક પાછો અસહાય થયો તેણે પોતાના પુત્ર (અકબર) અને સ્ત્રીને લઇને કંધાર તરફ પ્રયાણ કર્યું. તે વખતે ત્યાનો રાજા હુમાયુનનો ભાઇ કામરાન હતો. તેણે અને તેના બીજા ભાઇ અસ્કરીએ હુમાયુનને કેદ કરવાનો યત્ન કર્યો; પરન્તુ હુમાયુન તેજ વખતે અકબરને ત્યા પડતો મૂકી સ્ત્રીને સાથે લઇ પલાયન થઇ ગયો. અકબર બાલ્યાવસ્થામા જ માતા-પિતાથી વિયોગી બની, પિતાના શત્રુના પંજામા સપડાઇ ગયો. આ બાળકને ઉઠાવી જઇ અસ્કરીએ તેનું સંરક્ષણ કરવાનુ કામ પોતાની સ્ત્રીને સોપ્યું

હુમાયુન ત્યાથી છૂટી ઇરાનમાં ગયો. ત્યાંના રાજાની સખ્તાઇથી તેને શીઆધર્મ સ્વીકારવો પડયો એ પ્રમાણે શીઆધર્મનો સ્વીકાર કરીને પણ તેણે ઇરાનના રાજાની મહેરબાની મેળવી, અને એ મહેરબાનીના પરિણામે કેટલુંક સૈન્ય અને દ્રવ્યની સહાયતા મેળવીને તેણે કંધાર અને કાબુલ ઉપર ચઢાઇ કરી આ લડાઇમા એક વખત તો તેણે કંધાર અને કાબુલનો અધિકાર મેળવી પોતાના પ્યારા પુત્રને પણ પ્રાપ્ત કર્યો, પરન્તુ બીજી વખત કામરાન જીત્યો, અને તેણે કાબુલ તથા અકબરને પાછો લઇ લીધો એક વખત એવો પ્રસંગ બન્યો કે–હુમાયુન તોપના ગોળા કાબુલ ઉપર છોડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો અને કામરાનનો જ્યારે બીજો કોઇ ઉપાય ન ચાલ્યો, ત્યારે તેણે અકબરને તોપના મોંઢાની સમ્મુખ કિલ્લા ઉપર લાવીને ઉભો કર્યો આથી હુમાયુને તોપો છોડવાનું કામ બંધ રાખ્યું. એમ ધારીને કે–' બીજાનો ક્ષય કરવા જતા વ્હાલો અકબર ખપી જશે ' આ ભાઇયોની લડાઇમા પરિણામે તો કામરાન હાર્યો અને તે ભારતવર્ષમા નાશી ગયો. આથી હુમાયુને કાબુલ અને અકબરને પ્રાપ્ત કર્યા

હુમાયુન પણ કામરાનથી કંઇ કમ નિષ્ઠુર-નિર્દય ન્હોતો,

પોતાના ભાઇએ આપેલ કષ્ટનો બદલો વાળવામાં તેણે પણ કંઇ કમ દયા (!) ન્હોતી કરી. જ્યારે હુમાયુને દિલ્હીની ગાદી પ્રાપ્ત કરી અને કામરાન તેના કબજામાં આવ્યો, ત્યારે કામરાનને તેણે કેદ કર્યો; એટલુંજ નહિં પરન્તુ તેની આંખો ફોડી નાખી અને તેમાં લીંબુ અને મીઠાનો રસ નાખીને કામરાનને અસાધારણ કષ્ટ આપ્યું. તે ઉપરાન્ત આવીજ અવસ્થામાં તેને મક્કા મોકલી દીધો. આવી રીતે બીજા ભાઇ અસ્કરીને પણ ત્રણ વર્ષ કેદમાં રાખી મક્કા તરફ રવાના કર્યો.

હાય ! લોભાવિષ્ટ મનુષ્યો શું નથી કરી શકતા ? લાખો મનુષ્યોના ઉપર આધિપત્ય ભોગવવાનું કાર્ય કરનાર, ડાહ્યા ગણાતા મનુષ્યો પણ આવી ભૂલો કરે છે, આવી નિર્દયતાઓ વાપરે છે, એ કોનો પ્રતાપ ! એક માત્ર લોભનોજ, બીજા કોઇનો નહિં.

ઇ. સ. ૧૫૫૧ માં જ્યારે હિંડાલ (હુમાયુનનો ભાઇ) મરણ પામ્યો, ત્યારે ગિજની અને તેની આસપાસનો મુલક, કે જેના ઉપર હિંડાલ રાજ્ય કરતો હતો, અકબરને સોંપવામાં આવ્યો. વળી આજ હિંડાલની દીકરી રૂકૈયાબેગમનું અકબર સાથે લગ્ન પણ થયું હતું. તે પ્રદેશોની દેખરેખ અકબર પોતે રાખતો અને તેના ઉપરની દેખરેખ માટે બીજા હોશીયાર માણસો રોકવામાં આવ્યા. કહેવાય છે કે–અહિં તો માત્ર તે છ મહીના સુધીજ રહ્યો હતો.

અકબર બાલ્યાવસ્થાથીજ મહાન્ તેજસ્વી અને બહાદુર હતો. ગમે તેવા તોપના ભડાકા, તેને દીવાળી ઉપર ફોડાતાં ફટાકીયાં જેવાજ લાગતા. તેના કુદરતથી બક્ષીશ મળેલા વીરતાના અને શૌર્યના ગુણો છુપા રહ્યા ન્હોતા. કંઇ પણ સમજવા લાગ્યો ત્યારથીજ તે યુદ્ધાદિ કાર્યોમાં તેના પિતાને સહાય કરવા લાગ્યો હતો. આનું એકજ દૃષ્ટાન્ત જોઇએ.

એક વખત હુમાયુને બૈરામખાનને સાથે લઇ પાંચહજાર ઘોડેસ્વારો સાથે કાબુલથી પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંથી પંજાબમાં સરહિંદનાં જંગલોમાં આવતાંજ સિકંદરસૂરની સેના સાથે તેને અથડા-

મણ થઇ હુમાયુનનો સેનાપતિ તો સિકંદરની સેનાને જોઇનેજ હતાશ થઇ ગયો. તેને વિચાર થયો કે-' આવી જબરજસ્ત સેના સાથે યુદ્ધ કેમ થઇ શકશે ? આ વખતે હુમાયુન અને તેના સેનાપતિને ઉત્તેજિત કરનારા એક માત્ર બાળક અકબરનીજ વીરતા કામમા આવી અકબરે તેઓને વચનોના પૂરપાટાથી ઉત્તેજિત કર્યો, એટલુંજ નહિં પરન્તુ પોતેજ સર્વથી આગળ પડતો સેનાપતિ તરીકેનો ભાગ ભજવ્યો. પરિણામે આ ભીષણ યુદ્ધમાં અકબરની સહાયતાથીજ હુમાયુને સર્વ પ્રકારે જય મેળવ્યો. પાઠકોને એ જાણીને નવાઇ થશે કે-અકબરની ઉમર માત્ર બાર વર્ષનીજ હતી તે પછી હુમાયુને અનુક્રમે દિલ્હી અને આગ્રાનો પણ અધિકાર ઇ. સ. ૧૫૫૫ મા મેળવ્યો હતો

હજારો, લાખો કે કરોડો મનુષ્યોનાં લોહીની નદિયો વહેવરાવીને અને સંસારમા હલકામાં હલકા-નીચ કામો કરીને પણ જે મનુષ્યો રાજાઓ બને છે, તે કાયમના-હમેશાને માટે રાજા બની રહેલા કોઇએ જોયા છે ? વિનાશી અને વિરોધ કરાવવાવાળી જે રાજ્ય સંપત્તિ-લક્ષ્મી-ને માટે મનુષ્યો અન્યાય-અનીતિ અને અધર્મ કરીને લાખો મનુષ્યોના અન્તકરણોને દુઃખી કરે છે, તે લક્ષ્મી કોઇની પણ પાસે કાયમને માટે રહી છે ? જેઓ ભવિષ્યની લાબી લાંબી આશાઓના હવાઇ કિલ્લાઓ બાધીને મહાન્ અનર્થો કરી રાજ્ય પ્રાપ્તિ કરે છે, તેઓ પોતાના આયુષ્યની ક્ષણિકતાનો-વિનશ્વરતાનો વિચાર કરતા હોય, તો આધ્યાત્મિક સંસ્કારોને દૂર હઠાવી, સંસારમા એટલી અનીતિ કે અન્યાય કરે ખરા ? જે પૃથ્વીને માટે મનુષ્યો પોતાનું સર્વસ્વ ખોઇ નાખે છે, તે પૃથ્વી કોઇની સાથે ગઇ છે ? ગોંડલના મહારાણી સાહેબા શ્રીમતી નંદકોરબા, પોતાના 'ગોમંડલ પરિક્રમ' નામના પુસ્તકમા ઠીક જ લખે છે:-

"પૃથ્વીપતિ થવાને કેટલા લોકો ફાંફાં મારે છે ? કે-
"ટલી જાતની ખુવારી કરે છે ? કેટલું લોહીનું પાણી કરે છે ?
"કેટલો અન્યાય કરે છે ? પણ એ તે પૃથ્વી કોઇની થઇને

"રહી છે ? એનો વિચાર જો પૃથ્વીના ભૂખ્યા નૃપતિયો
"કરતા હોય, તો દુનિયામાંથી ઘણો અનર્થ ઓછો થાય."

હુમાયુનને રાજ્યગાદી લેવા માટે કેટલાં કષ્ટોની સ્હામે થવું પડ્યું ? ભૂખ-તરસ વેઠવી પડી, બીજાઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો, પાછળથી તેનો પણ તિરસ્કાર સહવો પડ્યો, પોતાના પ્યારા પુત્રને નિરાધારપણે મૂકીને નાશી છૂટવું પડ્યું, સગા ભાઇયો અને સ્નેહિયોની સાથે વૈર-વિરોધ કરવાં પડયાં, અરે, પોતાના હાથે સગા ભાઇની આંખો ફોડવાનું અને અંદર લીંબુનો રસ અને મીઠું નાખવા જેવું ક્રૂરતા ભરેલું કાર્ય પણ કરવું પડ્યું. આટલું બધું કરવા છતાં હુમાયુને દિલ્લીની ગાદીને કાયમને માટે ભોગવી શકયો કે ? ના. ગાદીએ બેઠા પછી માત્ર છ મહીના જેટલી ટંકી મુદતમાંજ એક પુસ્તકાલયની નિસરણીથી ઉતરતાં, નીચે પડી જવાના કારણે તેને પોતાની બધી આશાઓને આ સંસારની સપાટી ઉપર મૂકીને વિદાય થઇજ જવું પડ્યું. (૨૪ જાન્યુઆરી ઇ. સ. ૧૫૫૬).

આ વખતે અકબર પંજાબમાં હતો. કારણ કે, તેને ઇ. સ. ૧૫૫૫ ના નવેમ્બર મહીનામાં પંજાબનો સૂબો બનાવવામાં આવ્યો હતો. અકબર તે વખતે બૈરામખાનના આધિપત્ય નીચે સિકંદરસૂરને પરાજિત કરવામાં રોકાયેલો હતો. તે હુમાયુનના મૃત્યુ સમયે દિલ્લીનો શાસનકર્તા તર્દીબેગખાન હતો. કહેવાય છે કે-તેણે સત્તર દિવસ સુધી તો આ શોકસમાચાર સાધારણ લોકોમાં જાહેર પણ ન્હોતો કર્યો. એમ ધારીને કે અકબરને રાજ્યપ્રાપ્તિમાં રખેને કંઇ વિઘ્ન ઉપસ્થિત થાય. આ દરમીયાન તે સમાચાર એક વિશ્વાસુ મનુષ્યદ્વારા તેણે પંજાબમાં અકબર પાસે મોકલ્યા હતા. પિતૃવત્સલ અકબરને આ દુઃખદ સમાચાર માલૂમ પડયા, ત્યારે, તેને અસીમ દુઃખ થયું. તે પછી તેણે પિતાની સમાધિ ઉપર એવા પ્રકારનું મંદિર બનાવ્યું કે-જે આજ પણ દરેક દર્શકોનાં ચિત્તોને આકર્ષણ કરી લે છે. દિલ્લીમાં જેટલી જોવા લાયક વસ્તુઓ છે, એમાં આ સમાધિમંદિરની મુખ્યતયા ગણતરી કરવામાં આવે છે

પિતાના મૃત્યુ પછી અકબર ઝટ તેની ગાદી ઉપર બેસી ગયો હતો, એમ ન્હોતુ; દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેસવામા તેને મ્હોટુ યુદ્ધ ખેડવું પડયું હતું. જો કે, તેને પ્રથમ પ્રસંગે **ગુરૂદાસપુર** જીલ્લાના **કલાનોર** ગામમા ઇ. સ ૧૫૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪ મી તારીખે ગાદીએ બેસાડવામા આવ્યો હતો, પરન્તુ દિલ્હીનો રાજ્યાભિષેક થતાં કંઇક વાર લાગી હતી એમા વિઘ્ન એ નડયુ હતુ કે-જે વખતે હુમાયુન સ્વર્ગવાસી થયો, તે વખતે મુસલમાનોમાં ઘોર આત્મકલહ ઉભો થયો હતો આ લાભ લેવાને એક હિંદુ, કે જે **આદિલશાનો** મત્રી હતો, અને જેનુ નામ **હેમૂ** હતુ, તેનું મન લલચાયુ તેની ઇચ્છા હતી કે-હુ દિલ્લીનો અધીશ્વર થઇ **વિક્રમાદિત્ય હેમૂ**ના નામથી પ્રસિદ્ધ થાઉ તે **ચુનાર** અને **બંગાલ**ના વિદ્રોહોને શાન્ત કરતો આગળ વધ્યો. **આગ્રા** તેણે અનાયાસથી સર કર્યું અને હવે **દીલ્લીને** લેવા માટે પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવી. તે વખતે દિલ્લીનો શાસન કર્ત્તા **તરદીબેગખાન** હતો તે તો હેમૂથી પરાજિત થઇ બચ્યું બચાવ્યુ સૈન્ય લઇને પંજાબમા **અકબર**ની પાસે જવા માટે પલાયન થઇ ગયો ખરેખર, હેમૂ, દિલ્લીની ગાદી મેળવી લઇ અસીમ આનદમા ગરકાવ થઇ ગયો, પણ તેની લોભવૃત્તિ તેટલેથીજ વિરામ ન પામી તેની ઇચ્છા **પંજાબ** તરફ વધવાની થઇ અને તેથી તેણે **પંજાબ** તરફ પ્રસ્થાન પણ કર્યું

બીજી તરફ અકબરને એ સમાચાર મળી ચૂકયા કે-**દિલ્લી** અને **આગરા** હેમૂએ લઇ લીધા છે આથી તેને ઘણી ચિતા થઇ, તેણે પોતાની સમરસભા એકઠી કરીને બધાઓની સલાહ લીધી કે-' આપણે શું કરવુ ? ' ઘણાઓનો મત તો એજ પડયો કે-' જ્યારે ચારે તરફથી વાદળ ઘેરાયુ છે, તો પછી આપણે કાબુલનો અધિકાર મેળવી હમણા ચૂપ રહેવુ જોઇએ, ' પરતુ **બૈરામખાને** એમત આપ્યો કે-' નહિ આપણે દિલ્લી અને આગરાનો અધિકાર મેળવનોજ જોઇએ ' છેવટે બૈરામખાનનો વિચાર નિશ્ચય થયો અને

હેમૂને હરાવવા દિલ્લી તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. માર્ગમાં **તર્દીબેગખાન** થોડાક સૈન્ય સાથે સ્હામે મળ્યો. તેને બૈરામખાને છેતરીને મારી નાખ્યો.[1] તે પછી આગળ વધતાં કુરૂક્ષેત્ર નામના પ્રસિદ્ધ સ્થાનમાં અકબર અને હેમૂના સૈન્યોને ભયંકર યુદ્ધ થયું. યુદ્ધમાં પરિણામ એ આવ્યું કે-બૈરામખાનના એક બાણથી હેમૂ હાથી પરથી નીચે પડયો.[2] તેનું સૈન્ય નાશી ગયું અને અકબરે જય મેળવ્યો. તે પછી અકબરે આગળ વધીને દિલ્હી અને આગરાને સ્વાધીન કર્યાં અને પિતાના સિંહાસને નિઃશંકપણે આરૂઢ થયો.

અકબર ગાદીએ બેઠો, તે વખતે ભારતવર્ષની સ્થિતિ બહુ ખરાબ હતી. લગભગ દરેક સ્થળે અવ્યવસ્થા અને અરાજકતા જેવાંજ ચિહ્નો દેખાતાં હતાં. તેમાં પણ આર્થિક સ્થિતિ લોકોની કંઇક વધારે ખરાબ હતી. તેમાં કારણો અનેક હતાં. જે દેશની રાજકીય સ્થિતિ ઠીક ન હોય, –પ્રબંધવાળી ન હોય, તે દેશની આર્થિક સ્થિતિને જરૂર ધક્કો પહોંચે છે. એક તો એ, અને બીજું ઇ. સ. ૧૫૫૫ અને ૧૫૫૬ એમ બે વર્ષ લાગટ દુષ્કાળો પડી

---

૧ **તર્દીબેગખાન** (તાર્દિબેગ) ને કોણે માર્યો ? એ વિષયમાં ઇતિહાસકારોના જુદા જુદા મતો છે. **બંકિમચંદ્ર લાહેડીએ** આ મતો પોતાના '**સમ્રાટ્ અકબર**' નામના બંગાળી પુસ્તકમાં આપ્યા છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે-બદાઉનીના મત પ્રમાણે-" **અકબરની** સમ્મતિથી બૈરામખાને તેને માર્યો હતો." ફિરશ્તાએ લખ્યું છે કે-બૈરામખાને અકબરને કહ્યુ કે-' આપનામાં દયા બહુ છે, આપ તાર્દિબેગને જરૂર ક્ષમા કરત, એટલા માટે આપને જણાવ્યા સિવાય મેં તેને માર્યો છે. આ સાંભળી અકબર કંપી ઉઠયો " વિગેરે.

૨ હેમૂના મૃત્યુ સંબંધી પણ ભિન્ન મતો છે **અહમદ યાદગારે** લખ્યું છે કે-" અકબરે બૈરામખાનના આદેશથી શસ્ત્રાઘાત કરીને હેમૂનું મસ્તક અપવિત્ર શરીરથી અલગ કર્યું હતું. " **અબ્બુલ્ફજલ**, ફૈજી, સરહિન્દી અને બદાઉનીએ લખ્યું છે કે-"અકબર હેમૂના શરીરમાં શસ્ત્રાઘાત કરવાને અસ્વીકૃત થયો અને બૈરામખાને તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. "

ચૂકયા હતા તેમ લડાઈઓ ચાલવાથી દિલ્લી, આગરા અને તેની આસપાસના બીજા પ્રદેશો લગભગ ઉજ્જડ અને વેરાન જેવા બની ગયા હતા

અકબરે ગાદી ઉપર આવ્યા પછી દેશની સ્થિતિ સુધારવાને અને પોતાના પિતાના વખતમા ગયેલા પરગણાઓને પાછા મેળવવાને ધ્યાન પર લીધુ હતુ કારણ કે—આ વખતે ભારતવર્ષના જુદા જુદા પ્રાન્તો આ પ્રમાણે સ્વતત્રતા ભોગવતા હતા —

કાબુલ, કે જ્યાનુ રાજ્ય અકબરના ન્હાના ભાઈના નામથી ચાલતુ હતુ તે ખરી રીતે સ્વતત્ર હતુ. બંગાલ, કે જે દેશ અફઘાન સરદારોના હાથ નીચે હતો, તે પણ બસોથી વધારે વર્ષોથી સ્વતંત્ર બની ગયો હતો રાજપૂતાનાના રાજ્યો, હુમાયુના હાર્યા પછી તે બધા સારી સ્થિતિમા આવી ગયા હતા, અને પોતપોતાના કિલ્લાઓથી પોતાનો કબજો ભોગવતા હતા માળવા અને ગુજરાતે તો ઘણા લાબા વખતથીજ દિલ્લીનુ અધિપત્ય દૂર કર્યું હતુ. ગોંડવાણા અને મધ્યપ્રાન્તોના રાજ્યો પોતાના દેશના તેજ સરદારોને માન આપતા હતા—કે જે સરદારો પોતાથી ઉપરી કોઈને સમજતાજ ન્હોતા ઓરીસ્સા રાજ્યે તો કોઈને ધણી તરીકેજ સ્વીકાર્યો ન્હોતો દક્ષિણમા ખાનદેશ, વરાડ, બેદર, અહમદનગર, ગોળકોંડા અને બીજાપુર વિગેરેમા ત્યાના સુલતાનોજ રાજ્ય કરતા હતા, કે જેઓ દિલ્લીના બાદશાહોના નામની પણ દરકાર કરતા ન્હોતા ત્યાથી દક્ષિણમા વધારે આગળ વધીને જોઈએ તો કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રાથી લઈને કેપકુમારી સુધીનો પ્રદેશ વિજયનગરના રાજાના કબજામા હતો આ વખતે વિજયનગરનુ રાજ્ય ઘણી જાહોજલાલીમા હતુ ગોવા અને એવા બીજા કેટલાક બદરો પોર્ટુગીઝોએ રોકી રાખ્યા હતા અને તેમના વહાણોનો વ્યવહાર અંગ્રણીસમુદ્રમા ચાલતો હતો. છેવટે ઉત્તરમા કાશ્મીરનુ રાજ્ય, સિંધ, બલુચિસ્તાન અને બીજાં કેટલાક રાજ્યો ઉપરીની સત્તાથી તદ્દન સ્વતત્ર હતા.

આ ઉપરથી આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે-હિંદુસ્તાનના મ્હોટા ભાગના લોકો પોતપોતાની સ્વતંત્ર હકૂમતો ભોગવતા હોવાથી અકબરની સત્તા નીચે આરંભમાં માત્ર થોડોજ ભાગ હતો અને તેથી તેની ઇચ્છા બીજા દેશોને સ્વાધીન કરવાની થાય, એ સ્વાભાવિકજ હતું.

અકબરે પોતાની કચેરીના રિવાજો ત્રણ પ્રકારે રાખ્યા હતા. ૧ તુર્કી ૨ **મોંગલ** અને ૩ **ઈરાની**. આમ કરવાનું કારણ હતું. અકબર પિતૃપક્ષે **તૈમૂરલિંગથી** ઉતરી આવ્યો હતો અને તે તૈમૂરલિંગ તુર્ક હતો, એટલા માટે **તુર્કી** રિવાજ રાખ્યો હતો. અકબર માતૃપક્ષે **ચંગેજખાન** વંશમાં થયો હતો અને તે ચંગેજખાન મોગલ હોવાથી **મોંગલ** રિવાજ પણ રાખ્યો; વળી અકબરની મા ઈરાની હોવાથી **ઈરાની** રિવાજ પણ રાખ્યો હતો. અકબરના રાજત્વની શરૂઆતમાં તેના રાજ્યમાં હિંદુરિવાજોની અસર બહુ થોડી હતી. એટલે તેના રિવાજો જેમ ત્રણ પ્રકારમાં વ્હેંચાએલા હતા, તેમ તેના નોકરો અને હજૂ ાઓ પણ બે વિભાગોમાં વિભક્ત હતા. એક વિભાગમાં તુર્ક અને **મોંગલ** અથવા **ચગતાઇ** અને **ઉઝબેગ**, અને બીજા વિભાગમાં **ઈરાની** હતા. કહેવાય છે કે-અકબરે પોતાના વખતમાં **શેરશાહ**ના કાયદાઓની નકલ વધુ પ્રમાણમાં કરી હતી અને ખાસ કરીને વસૂલાત ખાતામાં કંઇક સુધારો અવશ્ય કર્યો હતો. આ **શેરશાહ** તે , છે કે-જેણે હુમાયુનને ઇ. સ. ૧૫૩૯ માં **ચૌસા** અને **કન્નૌજ** પાસે હરાવ્યો હતો અને જેનું નામ **શેરખાન** હોવા છતાં, **શેરશ** એવું નામ ધારણ કરીને ગાદીએ બેઠો હતો. આ **શેરશાહે** ઇ. સ. ૫૪૫ સુધી દિલ્લીમાં રહી, કેટલાક સુધારા કર્યા હતા.

કેટલાકોનો મત છે કે-અકબરે દીવાની અને ફોજદ રી સંબંધી ખાસ કોઇ કાયદા ન્હોતા રાખ્યા, તેમ તે સંબંધી ચોપ ડા કે રજી-સ્ટર પણ ન્હોતાં રાખ્યાં. લગભગ તે બધું મ્હોંઢેથી ચ ાવતો અને

જે કંઇ તે શિક્ષાઓ કરતો, તે કુરાને શરીફના નિયમ પ્રમાણે કરતો

અકબર અઢાર વર્ષની ઉમરનો થયો, ત્યા સુધી તેના સંરક્ષકપણાનુ કામ બૈરામખાન કરતો હતો. એટલુજ નહિ, પરન્તુ રાજ્યની સંપૂર્ણ સત્તા-રાજ્યની લગામ- બૈરામખાનના હાથમા હતી, એમ કહીએ તોપણ ચાલી શકે. અકબરનો પણ બૈરામખાન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ હતો, પરન્તુ એ વિશ્વાસનો બૈરામખાને ખરેખર દુરૂપયોગ કર્યો હતો જો કે, પાછળથી તો અકબર એમ જાણી શકયો હતો કે-બૈરામખાન મહા ક્રૂર અને અન્યાયી છે. તેના કર્ત્તવ્યોથી અકબર સારી પેઠે જાણીતો થયેલો હોવા છતા કેટલાક કારણોને લઈને તે દરેક બાબતો પ્રત્યે આખ આડા કાનજ કરી લેતો; તેમ છતા પણ બૈરામખાનના અન્યાયની માત્રા તો દિવસે દિવસે વધતીજ રહી. બૈરામખાન જેવો અન્યાયી હતો, તેવોજ તે ઉદ્ધત, વાણીનો કઠોર, હૃદયનો નિષ્ઠુર અને ચરિત્રથી પાપી હતો. ગમે તેવા સામાન્ય મનુષ્ય માટે પણ આ દુર્ગુણો નિંદનીય ગણાય છે, તો પછી એક રાજ્યશાસકને માટે તો કહેવુ જ શું ? અસ્તુ, કોઇ પણ રીતે બૈરામખાનની સાથે વૈમનસ્ય ન થાય, એને માટે અકબર બહુ સંભાળ રાખતો પરન્તુ કહેવત છે કે- 'ઘણુ, ત થોડાને માટે હોય છે ? ' અથવા ' अति सर्वत्र वर्जयेत् ' છેવટે અકબરની પણ ઇચ્છા રાજ્યની સપૂર્ણ સત્તા પોતાના હાથમા લેવાની થઇ, પણ યુક્તિપૂર્વકજ કામ કરવાથી લાભ છે, એમ ધારી અકબરે ઉતાવળ ન કરી.

એક વખત પ્રસગ એવો બન્યો કે-અકબર આગરાથી કેટલાંક માણસોને સાથે લઇ નીકળ્યો ત્યા તેને દિલ્લીથી સમાચાર મળ્યા કે-" તેની મા બીમાર છે. " આ સમાચાર સાભળી તે દિલ્લી આવ્યો દિલ્લી આવ્યા પછી તરતજ તણે પોતાના રાજ્યના આજ્ઞા ફેરવી દીધી કે-" રાજ્યશાસનનો સમસ્ત ભાર મ-હાથમાં લેવામાં આવ્યો છે. માટે હવથી મારી આજ્ઞા

સિવાય બીજા કોઇની પણ આજ્ઞા માનવી નહિં." (ઇ. સ. ૧૫૬૦) આ ઢંઢેરો બહાર પાડવા સાથે બૈરામખાન ઉપર પણ એક વિનયથી ભરેલો પત્ર લખ્યો. તેમાં તેણે જણાવ્યું કે–" આપની સજ્જનતા અને વિશ્વાસ ઉપર નિર્ભય રહીને રાજ્યનો સમસ્ત ભાર આપના પર સોંપીને, મેં અત્યાર સુધી આનંદ કર્યો છે. હવે હું રાજ્યભાર મારા હાથમાં લઉં છું. આપ મક્કા જવાની અભિલાષા પ્રકટ કરતા હતા; તો તે પ્રમાણે હવે આપે મક્કા ખુશીથી પધારવું. આપને ભારતવર્ષનું એક ખાસ પરગણું આપવામાં આવશે, આપ તેના જાગીરદાર થશો, અને તેની જે આવક થશે, તે આપના નોકરો આપના પર મોકલી આપશે." પરિણામે બૈરામખાન આગરાથી મક્કાને માટે વિદાય થયો, પરન્તુ અકબર પ્રત્યે તેનો વિરોધભાવ જાગ્રત થવાથી તે મક્કે ન જતાં પંજાબ તરફ વળ્યો. એવા ઇરાદાથી કે–' અકબરની સાથે યુદ્ધ કરવું.' આ સમાચાર અકબરને પહેલાંજ મળી ગયા અને તેથી તેનું લશ્કર પંજાબ તરફ પહોંચી ગયું. આ યુદ્ધમાં સમ્રાટ્ના સેનાપતિ મુનીમખાને બૈરામખાનને કેદ કરી લીધો (ઇ. સ. ૧૫૬૦).

અકબરે આ પ્રમાણે રાજ્યસત્તા પોતાના હાથમાં લીધી, તો પણ એટલું તો ખરૂં જ કે તે ખરાબ સહવાસમાંથી એકદમ છૂટી શક્યો નહિં. કહેવાય છે કે–તે ત્રણ વર્ષ પછીજ સર્વથા સ્વતંત્ર અથવા તો ખરાબ સહવાસોથી બચવા પામ્યો હતો.

જ્યાં જૂઓ ત્યાં રાજાઓમાં આ દુર્ગુણ મ્હોટો હોય છે. પોતાની બુદ્ધિમત્તાથી કાર્ય કરનારા અને ન્યાયને તપાસનારા રાજાઓ બહુજ થોડા હોય છે. પાર્શ્વવર્ત્તિ મનુષ્યોના કથન ઉપર ચાલનારા રાજાઓ વધારે જોવામાં આવે છે. અત્યારે ઘણાંએક દેશીરાજ્યોમાં પ્રજાનો પોતાના રાજા પ્રત્યે અભાવ કે ઘૃણા જોવામાં આવે છે. એનું કારણ એજ છે–કે રાજાની પાસે બેસનારા ખુશામતિયાઓ રાજાને ભલુ મનાવવાની ખાતર અથવા તો પોતાનું ઇષ્ટ સાધવાની ખાતર રાજાના કાનમાં કંઇનું કંઇ ભરાવે છે અને તેને

પરિણામેજ રાજા વગર તપાસે, વગર જોએ હુકમો બહાર પાડે છે. આના પરિણામે રાજા –પ્રજા વચ્ચે અણબનાવ ઉભો થવા પામે છે. ખરી વાત તો એજ છે કે, રાજાએ સ્વય નિરીક્ષક બનવું જોઇએ. અને તેની સાથેજ સાથે પ્રજા પ્રત્યે કોઇપણ પ્રકારનો અન્યાય ન થાય, એવી રીતે વર્તાવ કરવો જોઇએ અકબરનો પણ પ્રારંભિકકાલ લગભગ તેવોજ–એટલે ખુશામતિયાઓના જોરવાળો હતો, પરન્તુ પાછળથી તે પોતાની બુદ્ધિથી કામ કરવાનું વધારે પસંદ કરવા લાગ્યો હતો.

ઇ સ. ૧૫૬૨ મા–એટલે પોતાની વીસ વર્ષની ઉમરે સમ્રાટે પોતાની પ્રજાની કેવી સ્થિતિ છે, તે જાણવાને સારા પ્રયત્નો આદર્યા હતા અને તેને માટે તે ફકીર–સાધુઓનો સહવાસ વધુ કરવા લાગ્યો હતો વાત પણ સાચીજ છે કે નિષ્પક્ષપાતી સાધુ–દ્વારા પ્રજાની સ્થિતિ વધારે સારી રીતે જાણી શકાય છે. વર્તમાન સમયના ઘણાખરા રાજાઓ તો સાધુ–ફકીરોને મળવામાં મ્હોટુ પાપજ સમજી બેઠા છે અસ્તુ, અકબરને, સાધુ–ફકીરોને મળવામાં એટલો આનંદ મળતો કે–કોઇ કોઇ વખતે તે પોતાનો વેષ બદલી બદલીને પણ સાધુ–સતોને મળવાની પોતાની ઇચ્છાને પૂરી કરતો. આમ કરીને જેમ તે સાધુઓ દ્વારા પ્રજાની સ્થિતિ સંબધી માહિતી મેળવતો, તેમ આત્માની ઉન્નતિના સાધનોનું પણ અન્વેષણ કરતો. અકબરે કહી ગયેલ છે કે—

‘On the completion of my twentieth year,’ he said, ‘I experienced an internal bitterness, and from the lack of spiritual provision for my last journey my soul was seized with exceeding sorrow’*

“વીસ વર્ષની ઉમ્મર પૂરી થતા મને મારા અતઃકરણમાં

* Ain-i-Akbari, Vol. III, p 386 by H S Jarrett

ઉગ્ર શોકનો અનુભવ થયો હતો અને દુનિયાની છેવટની મુસાફરીને માટે ધાર્મિક જીવનની ખામી રહેવાને લીધે મારો આત્મા અત્યન્ત દુઃખી થતો હતો. ”

અકબરને અત્યાર સુધીના અનુભવ ઉપરથી એ પણ જણાયું હતું કે-જેની જેની સાથે તેણે વિશ્વાસ રાખ્યો હતો, તે બધાએ વિશ્વાસ રાખવાને લાયક ન્હોતા. તેમ તેમાંના કેટલાક અકબરને મારવા સુધીનો પ્રયત્ન કરી ચૂકયા હતા.

અત્યાર સુધી અકબરના રાજ્યની ઉપજની પણ અવ્યવસ્થાજ હતી. આ હકીકત જ્યારે અકબરના સમજવામાં આવી ત્યારે તેણે સૂરવંશીયરાજ્યના એક વફાદાર માણસને નોકર રાખ્યો હતો, કે જેને ઇતમાદખાનનો ઇલકાબ આપવામાં આવ્યો હતો. આ માણસે કેટલાક કાયદા કાનૂનો એવા બનાવ્યા કે જેથી ઉપજ સંબંધી બધી અવ્યવસ્થા દૂર થઇ હતી અને રીતસર કામ ચાલવા લાગ્યું હતું.

અકબર આજ વર્ષમાં એટલે ઇ. સ. ૧૫૬૨ ના જાન્યુઆરી મહીનામાં ખ્વાજા મુઇનુદ્દીનની યાત્રા કરવા માટે અજમેર ગયો. માર્ગમાં આવતાં દૌસા ગામમાં આંબેર (જયપુરની જૂની રાજ્યધાની) ના રાજા બિહારીમલ્લે પોતાની મોટી દીકરી પરણાવવાનું કબૂલ કર્યું. અકબર અજમેરથી એકદમ આગરે આવ્યો. અને સાંભર આગળ તે હિંદુકન્યાની સાથે અકબરે પોતાનું લગ્ન કર્યું. હિંદુ સ્ત્રીની સાથે આ તેનું પ્રથમ લગ્ન હતું. (અકબરનો પુત્ર ‘ જહાંગીર ’ (સલીમ) એ આજ સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલ પુત્ર હતો.) ઇ. સ. ૧૫૬૯.

અકબરની આંતરિક ઇચ્છા એ હતી કે-ભારતવર્ષમાં એક છત્ર સામ્રાજ્ય સ્થાપન કરવું અને રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જોવા જઇએ તો ભારતવર્ષની પ્રજાને સુખસાગરમાં ઝીલવાનું પણ ત્યારેજ મળી શકે તેમ હતું કે-જ્યારે કોઇ પણ એક પ્રતાપી રાજાના એક છત્ર સામ્રાજ્ય હેઠળ સમસ્ત પ્રજા રહેવાને ભાગ્યશાળી બને. જુદા જુદા

રાજાઓની હકૂમતથી જ્યારે ને ત્યારે ચકમકો ઝરવાનોજ પ્રસંગ રહે છે અને તેના પરિણામે પ્રજાની પાયમાલી થાય છે અત અકબરે પોતાનું પ્રધાન લક્ષ એજ રાખ્યું હતું કે-' એકજ રાજાના આધિપત્ય નીચે સમસ્ત પ્રજાને લાવી મૂકવી ' આ ઉદ્દેશને ધ્યાનમા રાખીનેજ તેણે ધીરે ધીરે ન્હાના મ્હોટા પરગણાઓને સ્વાધીન કર્યો હતા અને એ પ્રમાણે ભારતવર્ષના મ્હોટા ભાગનું આધિપત્ય, મેળવવા માટે અકબરે બાર વર્ષ સુધી લડાઇઓ શરૂ રાખી હતી. અકબરની આ સમસ્ત યુદ્ધયાત્રાઓનું વૃત્તાન્ત ન આપતાં માત્ર ટૂંકમાં એટલુંજ કહીશુ કે-તેણે પોતાના ઉદ્દેશ્યમા ઘણે ભાગે સફલતા પણ મેળવી હતી

અકબરનો વિશેષ પરિચય કરવા માટે હવે આપણે તેના બીજા ગુણ-અવગુણોનું નિરીક્ષણ કરીએ.

યદ્યપિ અકબર મુસલમાન કુલોત્પન્ન હતો, છતાં તેનામા દયાની લાગણી સારી હતી દીન અને રંક જનોની સેવા કરવી, અથવા તેઓના દુઃખો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો એ અકબર પોતાનું કર્ત્તવ્ય સમજતો હતો પોતાની હિંદુ કે મુસલમાન કોઇપણ પ્રજાને રંજાડવામા કે દુઃખી કરવામા તે પાપ સમજતો હતો. એક રાજાના પ્રજા પ્રત્યે કેવા ધર્મો હોવા જોઇએ, એ અકબર સારી પેઠે સમજતો હતો. ' મોર પીછાથીજ શોભે છે ' તેમ ' રાજા, પ્રજાથીજ શોભે છે ' અર્થાત્ ' પ્રજાની શોભામાજ રાજાની શોભા છે. ' એ વાત અકબરના ખ્યાલ બહાર ન્હોતી અને તેથી કરીને તે, પ્રજાની લાગણી દુખાય. એવા કામોથી દૂર રહેતો બલ્કે, જ્યારે ને ત્યારે પ્રજાની અનુકૂલતાના કાર્યો કરીને પ્રજાને બહુ પ્રસન્ન રાખતો અર્થાત્ જ્યા જેવી જરૂરત જણાતી, ત્યા તેવા કાર્યો કરાવી દેતો. અકબરે કરાવેલા આવા અનેક કાર્યોમા ફતેપુર સીકરીમા પાણીની અછત દૂર કરવાને માટે ૬ માઇલ લાબુ અને ૨ માઇલ પહોળુ બધાવેલુ તળાવ પણ એક છે. આ તળાવના કઇક ચિહ્નો હજુ પણ તેની દયાળુ લાગણીની

સાક્ષી આપી રહ્યાં છે. શ્રીદેવવિમલગણીએ પોતાના 'હીરસૌભાગ્ય' નામક કાવ્યમાં આ તળાવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેને 'ડાબર' તળાવના નામથી ઓળખાવ્યું છે. *

તેની આ દયાળુવૃત્તિને પરિણામેજ તેણે રાજ્યની લગામ હાથમાં લીધા પછી આઠમે વર્ષે 'યાત્રાવેરા'ના નામે લેવાતો કર પોતાના રાજ્યમાંથી દૂર કર્યો હતો અને નવમે વર્ષે 'જીજીયાવેરો' પણ કાઢી નાખ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૫૬૨) આ બન્ને કરોથી પ્રજાને ઘણુંજ કષ્ટ ઉઠાવવું પડતું હતું.

આ જીજીઆવેરાની ઉત્પત્તિ ભારતવર્ષમાં ક્યારથી થઇ હતી; તેનો ચોક્કસ સમય જો કે નિર્ધારિત નથી કરી શકતા, તોપણ તેની ટૂંકી માહિતી આપણે પ્રથમ પ્રકરણમાં જોઇ ગયા છીએ. પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર વિન્સેન્ટ સ્મીથના મત પ્રમાણે ફીરોજશાહે નાખેલો કર અકબરના વખત સુધી ચાલુ રહ્યો હતો.

આવો વેરો, કે જેની ઉપજ અકબરને લાખો બલ્કે કરોડો રૂપિયાની થતી હતી, તે પણ એક માત્ર પોતાની દયાળુ લાગણીથીજ કાઢી નાખ્યો હતો. આ ઉપરથી આપણે સહજ જોઇ શકીએ છીએ કે- અકબર જેવો મુસલમાન બાદશાહ પોતાની પ્રજા પ્રત્યે કેટલી લાગણી ધરાવતો હોવો જોઇએ. જે આર્યપ્રજાને મુસલમાની રાજત્વ કાલમાં પણ આવા જુલ્મી કરોથી દૂર રહેવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું હતું, તેજ આર્યપ્રજાને આર્યરાજાઓના આધિપત્ય નીચે રહીને જુદી જુદી જાતના કરો દ્વારા અને બીજી રંજાડોથી કોઇ કોઇ સ્થળે જે દુઃખો ઉઠવવાં પડે છે, એ કોનાથી અજાણ્યાં છે ? આ પ્રસંગે તો અમને કેપ્ટિન એલેકઝાન્ડર હેમિલ્ટન, કે જે સ્કૉટલાંડનો

---

* " स श्रीफतेपुरसवासयदात्मशिल्प-
सार्थेन डाबरसरःसविधे धरेशः ।
इन्द्रानुजात इव पुण्यजनेश्वरेण
श्रीद्वारकां जलधिगाधवसंनिधाने ॥२३॥
(१० सर्ग)

રહેવાસી હતો અને જે ઇ. સ. ૧૬૮૮ થી ૧૭૨૩ સુધી હિંદુસ્થાનમા વ્યાપાર કરતો હતો, તેનુંજ વચન યાદ આવે છે તે કહે છે કે–

' સ્વરાજ કરતા મોગલોના અમલમા રહેવું હિંદુ લોકોને
" સારૂં લાગતુ, કારણ કે મોગલોએ લોકો ઉપર કરનો બોજો વિશેષ
' નાખ્યો નહોતો. જે કર આપવો પડતો, તે અધિકારીયોની મરજી
" ઉપર આધાર રાખતો ન હોઈ મુકરર કરેલો હતો અને પ્રત્યેક માણસ
" તે અગાઉથી જાણતો હતો. હિંદુ રાજા મરજી પ્રમાણે લોકો ઉપર
" કર બેસાડતા. મનનો દ્રવ્યલોભ, એજ લોકો પાસેથી પૈસા વસૂલ
" કરવાનું પ્રમાણ મનાતુ. તેઓ ક્ષુલ્લક કારણો ઉપરથી પાડોસીઓ
" સાથે લડાઇ ઉભી કરતા; આથી તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા અને મૂર્ખતાનું
" પરિણામ સર્વ પ્રજાને ભોગવવુ પડતુ અને દેહસબંધી તથા દ્રવ્ય
" સંબંધી તેમને અત્યન્ત નુકસાન વેઠવું પડતુ."

(મુસલમાની રીયાસત, ભા. ૧ લો. પૃષ્ઠ ૪૨૬)

ખરેખર અત્યારે પણ કોઇ કોઇ દેશી રાજ્યોની પ્રજા ઉપર પ્રમાણેનો અનુભવ કરી રહી છે. અમુક ગણ્યા ગાંઠયાં રાજ્યો, કે જ્યાના રાજાઓ પ્રજાની ઉન્નતિ માટે નિરંતર સચેષ્ટ રહે છે અને પ્રજાની લાગણીને કોઇ પણ રીતે દુ:ખી કરવાની લગાર પણ ભાવના રાખતા નથી, તેઓને બાદ કરીએ તો, ભારતવર્ષમા હજુ પણ–આવા વિજ્ઞાનના જમાનામા પણ–એવાં દેશી રાજ્યો દૃષ્ટિગોચર થાય છે કે–ત્યાના હિંદુ રાજાઓ–આર્ય રાજાઓ–ના કૃત્યો ખરેખર એક જુલ્મી મુસલમાન રાજાનાં કૃત્યોને પણ ભૂલાવી દે, તેવા જોવાય છે. અફસોસ ! જે રાજાઓ હિંદુ હોઇ કરીને પોતાની આર્યપ્રજા ઉપર જુલ્મી કરો નાખીને દરેક રીતે પ્રજાને રંજાડે છે, અરે–પ્રજાની નજરો આગળ હિંસા કરવા કે કરાવવાનાં પ્રજાની લાગણીનો લગાર માત્ર પણ વિચાર કરતા નથી, તે રક્ષકો નહિ–ને પ્રજાના માલિક નહિં, પરન્તુ પ્રજાના દુશ્મનો છે.જે રાજા, હરેક રીતે પ્રજાને રંજાડીને, દુ:ખી

કરીને અને ત્રાસ પમાડીને પોતાનો ભંડારજ પૂરવા ચાહેછે તે રાજાજ કેમ કહી શકાય? ભંડારો ભરવાની આશાથી આ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર કેટલા રાજાઓ અનીતિ અને અન્યાય કરી ચૂકયા, પણ કોઇનો ભંડાર કાયમનો ભરેલો રહ્યો? અરે! એક માત્ર તુચ્છ લક્ષ્મીની ખાતર જેમણે હજારો, લાખો કે કરોડો મનુષ્યોના ખૂનની નદિઓ વ્હેતી કરી હતી, તેઓ પણ શું તે લક્ષ્મીને પોતાની સાથે લઇ ગયા? આવી રીતે પ્રજાના ઉપર અન્યાય કરનારા અને ત્રાસ વરતાવનારા રાજાઓ માત્ર એટલોજ વિચાર કરતા હોય કે–' એક મનુષ્ય એક નાનકડો ગુન્હો કરે છે, તો તેને મોટી શિક્ષા આપી અમે આ ભવમાંજ તેના પાપનું ફળ બતાવી આપીએ છીએ; જ્યારે હજારો કે લાખો મનુષ્યો ઉપર ગુજારાતા ત્રાસનું ફળ અમને કેવું મળવું જોઇએ?' ખેદનો વિષય છે કે ડાહ્યા અને વિચક્ષણ મનુષ્યો પણ સ્વાર્થવૃત્તિમાં અંધ બનીને પોતાના પહાડ જેવડા ગુન્હાને પણ ગુન્હા તરીકે જોઇ શકતા નથી અથવા તો પોતાના અધિકારના મદમાં ' ભવાન્તરમાં પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કેવું ભોગવવું પડશે,' એનો પણ ખ્યાલ રાખી શકતા નથી.

અકબરે પોતાની દયાળુવૃત્તિના પરિણામથી પ્રજા ઉપરથી આવા કરો દૂર કર્યાં હતા, એટલુંજ નહિં, પરન્તુ બળદ, ભેંસ તથા પાડા, ઘોડા અને ઉંટ એ જાનવરોને કોઇએ મારવાં નહિં, એવો કાયદો પોતાના રાજ્યમાં પ્રચારિત કર્યો હતો. આ સિવાય કોઇપણ સ્ત્રીને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ સતી થવાને પણ કોઇએ ફરજ ન પાડવી, એવી આજ્ઞા પ્રચલિત કરી હતી. તેમ અમુક અમુક દિવસોએ કોઇ પણ પ્રાણીનો વધ ન કરવો, એવો પણ હુકમ બહાર પાડયો હતો, જો કે પાછલી જિંદગીમાં તો આથી પણ વધારે દયાળુ કાર્યો કર્યાં હતાં જે વાત આગળ ઉપર આપણે જોઇશું.

અકબરના આ દયાળુવૃત્તિના ગુણને પ્રકાશમાં લાવનાર તેનો ઉદારતાનો ગુણ હતો. પોતાના આશ્રિત મનુષ્યોના કાર્યની કદર કરવામાં તે કાચો ન્હોતો. ખરી વાત છે કે મ્હોટાઓનું મહત્ત્વ

કાર્યની કદર કરવામાંજ રહેલું છે અકબરની ઉદારવૃત્તિ એટલે સુધી આગળ વધેલી હતી કે-પોતાના દુશ્મનમાં રહેલા ગુણોની પણ તે ખુલ્લી રીતે પ્રશંસા કરતો. એટલું જ શા માટે ? દુશ્મન હોવા છતા તેના ગુણથી મુગ્ધ બનીને તેનું નામ અમર રાખવાને પણ તે પોતાથી બનતું કરતો આનુ એકજ દૃષ્ટાન્ત જોઇએ. અકબરે જયારે ચિત્તોડપર ચઢાઇ કરી અને રાણાની સાથે અકબરનું દારૂણ યુદ્ધ થયું, તે વખતે રાણના બે પ્રધાનો—જયમલ્લ અને પતાએ અકબરની સાથે યુદ્ધ કરવામા અસાધારણ વીરતા બતાવી હતી. તેઓની આ વીરતાથી અકબરને એક વખત ત્યા સુધી ભય પેસી ગયો હતો કે-' જયમલ્લ અને પતાની વીરતા મને સફલતા પ્રાપ્ત થવા દેશે નહિ, ' પણ પાછળથી આ યુદ્ધમા અકબરની ક્રૂરતાને પરિણામે જયમલ્લ અને પતા મરણને શરણ થયા હતા. પરન્તુ અકબરના હૃદયપટ પરથી તે બન્નેની વીરતાના પ્રભાવની છાપ દૂર થવા પામી ન્હોતી અને તેથી અકબરે,'આવા વીરપુરૂષો દુનિયામાં વિદ્યમાન નહિ હોવા છતાં પણ, ખરેખર પોતાના યશને જીવતોજ મૂકી જાય છે ' એ છાપ બેસાડવાની ખાતર-તે બન્નેની વીરતાના ગુણ ઉપર ફિદા થઇ આગરે આવી તે બન્નેના પૂતળા આગરાના કિલ્લામા ઉભાં કર્યાં હતાં. અકબરના સમયનોજ શ્રાવક કવિ ઋષભદાસ અકબરના મૃત્યુ પછી ચોવીસ વર્ષે બનાવેલા શ્રીહીરવિજયસૂરિરાસ ના પૃ ૮૦ માં લખે છે કે—

" જયમલ પતાના ગુણ મન ધરે બે હાથી પત્થરના કરે,
જયમલ પના બેસાર્યા ત્યાહિ ઐસા શૂર નહિ જગ માહિ "

જો કે, જયમલ અને પતાના આ બાવલા અકબરે તો આગરાના કિલ્લાના સિંહદ્વારની બન્ને બાજૂએ સ્થાપન કર્યા હતા, પરન્તુ પાછળથી જ્યારે શાહજહાને દિલ્લી વસાવ્યુ અને તેનું નામ શાહજહાનાબાદ રાખ્યું, ત્યારે ઉપરનાં બન્ને બાવલાને આગરેથી ઉઠાવીને દિલ્લીના કિલ્લાના સિંહદ્વારની બન્ને બાજૂએ સ્થાપન કરવામા આવ્યા હતાં. અહિંના આ બન્ને બાવલાને જોઇને, ફ્રાન્સિસ

શિક્ષા. એક વખત એક માણસે કોઈના જોડા ચોર્યા, એવી ફરિયાદ અકબર પાસે આવી કે અકબરે તેના બે પગ કાપી નાખવાનો હુકમ કર્યો. અકબરના સ્વભાવમાં ક્રોધની માત્રા વધુ હોવાને લીધેજ, તે કોઇ કોઇ વખત ન્યાય કે અન્યાય જોયા સિવાય સ્હામે આવેલા ગુન્હેગારને હાથીના પગ નીચે કચડવાની, ખીલા જડીને મારવાની, ગળું કાપવાની અને ફાંસીની પણ શિક્ષા દઇ દેતો. અંગછેદન અને સખ્તાઇથી ફટકા મારવાના હુકમો તો અકબરના મુખથી વાતની વાતમાં નીકળતા. અકબર પોતેજ શા માટે ? અકબરે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં રાખેલા સૂબાઓ પણ સૂળીએ ચઢાવવાની, હાથીના પગ નીચે કચડવાની, ફાંસીની, જમણો હાથ કાપી નાખવાની અને ચાબુકો મારવાની–ઇત્યાદિ સજાઓ કરતા હતા.

અકબર જે જે દેશો ઉપર ચઢાઇયો કરતો અથવા જેની જેની સાથે તે લડતો; તેમાં તેને જ્યાં સુધી પોતાની જીતનું પરિણામ દૃષ્ટિમાં ન આવતું, ત્યાં સુધી તે નિર્દયતા પૂર્વકજ કતલ ચલાવતો. આવી નિર્દયતાનાં અકબરના જીવનમાંથી અનેક પ્રમાણો મળી આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૬૪ માં **ગોંડવાણાની** ન્યાયશાલિની રાણી **દુર્ગાવતીની** સાથે એવીજ નિર્દયતાપૂર્વક લડાઇ કરી હતી. વળી **રાણા ઉદયસિંહના** વખતમાં ઇ. સ. ૧૫૬૭ના અકટોબર માસમાં અકબરે **ચિત્તોડ** ઉપર ચઢાઇ કરી, જે દસ માઇલનો ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તે પણ તેવીજ લઢાઇ હતી. કહેવાય છે કે આ **ચિત્તોડનો** કિલ્લો ૪૦૦ ફીટ ઉંચો હતો. અકબરે તે લડાઇમાં એટલી બધી નિર્દયતા–ક્રૂરતા વાપરી હતી કે, જેનું સ્મરણ કરતાં આજ પણ કંપારી છૂટયા વિના રહેતી નથી. 'હાર્યો જુગારી બમણું રમે' તેની માફક અકબરને આ લડાઇમાં જ્યારે અસફલતાનાં ચિહ્નો જણાયાં, ત્યારે, પોતાની સમસ્ત ફોજને એવોજ હુકમ કર્યો હતો કે 'ચિત્તોડના એક કૂતરાને પણ દેખો, તો કતલ કર્યા વિના ન મૂકો.' ચિત્તોડની ચાલીસ હજાર મનુષ્યોની ખેડુત વર્ગની–ગરીબ નિર્દોષ વસ્તી ઉપર તેણે એવી તો અસાધારણ ક્રૂરતાવાળી કતલ ચલાવી હતી

કે ત્રીશ હજાર માણુસોને તો સપાટાબંધ કાપી નાખ્યા હતા. પાછળથી તેનો ક્રોધાગ્નિ એટલો બધો ભભૂકી ઉઠયો હતો કે-તેની શરતે આવનાર મ્હોટા મ્હોટા ધનિકોને પણ યમરાજના અતિથિ બનાવી દીધા હતા. અરે, ત્યાં સુધી કે નિર્દોષ બાળાઓ અને સ્ત્રિયોને પણ અગ્નિમા હોમી હોમીને તેણીઓના પ્રાણ લીધા હતા આવા ઉગ્ર પાપને લીધેજ અત્યારે પણ 'તુ આમ કરે, તો તારા ઉપર ચિત્તોડની લડાઇનુ પાપ' એવી કહેવત બોલવામા આવે છે કહેવાય છે કે-ચિત્તોડના રાજપૂતો આ લડાઇમા ખપી ગયા હતા, તેનો અદાજ કાઢવાને તેઓની જનોઇયો તોળવામા આવી હતી જેનું વજન ૭૪ાા મણ થયુ હતુ. અત્યારે વણિકો પત્ર લખવાની શરૂઆતમા ૭૪ાા નો જે અક લખે છે, તેનુ કારણ પણ કેટલાકો તેજ કહે છે પણ આ વાત ઐતિહાસિકદૃષ્ટિએ માન્ય થઇ શકે તેમ નથી, કારણ કે-ચિત્તોડની લડાઇ પહેલા પણ ૭૪ાા અક લખવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો, એવુ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે

અકબરને અજમેરના ખ્વાજા મુઇનુદ્દીન ચિશ્તી ઉપર બહુ શ્રદ્ધા હતી અને તેથીજ તેણે ચિત્તોડની ચઢાઇ વખતે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી હતી કે'-જો આ લડાઇમા હુ ફત્તેહ મેળવીશ, તો ખ્વાજા મુઇનુદ્દીનની યાત્રા પગે ચાલીને કરીશ.' લડાઇમા ફતેહ મેળવ્યા પછી કરેલી પ્રતિજ્ઞા પ્રમાણે યાત્રા માટે તે ૨૮ મી ફેબ્રુઆરીએ પગે ચાલી રવાના થયો હતો. ઉન્હાળાની ઋતુ હતી, કેટલીક સ્ત્રીઓ અને બીજા માણુસો પણ તેની સાથે પગેજ ચાલતા હતા. આ વખતે માંડલ, કે જે ચિત્તોડથી ૪૦ માઇલ દૂર થાય છે, ત્યા આવતા અજમેરથી રવાના થયેલા કેટલાક ફકીરો તેમને સ્હામા મળ્યા. તે ફકીરોએ કહ્યુ કે-' ખ્વાજાએ સ્વપ્નમા આવીને અમને કહ્યુ છે કે-બાદશાહે સવારી પૂર્વક આવવુ.' આથી બાદશાહ અહિથી સવાર થયો અને છેવટના ભાગમા તો બધાએ પગે ચાલી અજમેર ગયા.

આ પછી થોડાજ વખતમાં એટલે સં. ૧૫૬૯ માં રાજપૂત રાજાઓના હાથમાંથી રણથંભોર અને કલિંજર પણ તેણે કબજે કર્યાં. તદનન્તર સં. ૧૫૭૨-૭૩ માં તેણે ગુજરાત દેશનો લગભગ મ્હોટો ભાગ કબજે કર્યો. આ વખતે ગુજરાતનો સુલતાન મુજફ્ફરશાહ હતો. તેણે વગર પ્રયાસે શરણે આવીને પોતાનું રાજ્ય અકબરને સ્વાધીન કર્યું હતું. જ્યારે સૂરત, ભરૂચ, વડોદરા અને ચાંપાનેર વિગેરે લેવામાં જો કે તેને કંઇક મુસીબતો ઉઠાવવી પડી હતી, પરન્તુ અન્તતોગત્વા તો તેને લેવામાં તે સફળજ નીવડ્યો હતો. કહેવાય છે કે–ગુજરાતની લડાઇમાં એક વખત સરનાલ (ઠાસરાથી પૂર્વમાં પાંચ માઇલ છે, તે) પાસે અકબરનો જીવ જોખમમાં આવી પડ્યો હતો, પરન્તુ જયપુરના રાજા ભગવાનદાસ અને માનસિંહે જબરદસ્ત પરાક્રમ કરીને અકબરને બચાવ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં બંગાળા, બિહાર અને ઓરીસા એ ત્રણે પ્રાંતો તેણે તેવીજ વીરતા અને ક્રૂરતા પૂર્વક કબજે કર્યા હતા. આ પછી ત્રણ ચાર વર્ષ કંઇક શાન્તિમાં ગયા.

અકબરમાં કંઇક લોભવૃત્તિ વિશેષ હતી અને તેના લીધે તે ખર્ચ પણ કમ રાખતો. તે પોતે એક એવો જબરદસ્ત સમ્રાટ્ હોવા છતાં કાયમને માટે લશ્કર માત્ર ૨૫૦૦૦ મનુષ્યોનું જ રાખતો. પણ તેની હાથ નીચેના જે રાજાઓ હતા, તેમની સાથે એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો, કે–તેમણે અમુક અમુક ખંડણી આપવી અને જરૂર પડે લશ્કર પૂરૂ પાડવું. જ્યારે સમ્રાટે ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં કાબુલ ઉપર ચડાઇ કરી હતી, ત્યારે તેની પાસે ૪૫૦૦૦ ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર હતું અને ૫૦૦૦ હાથી હતા.

જૈનકવિ ઋષભદાસે, 'હીરવિજયસૂરિરાસ' માં અકબરની ઋદ્ધિ આ પ્રમાણે બતાવી છે:—

સોલ હજાર હાથી, નવલાખ ઘોડા, વીસ હજાર રથ, અઢાર લાખ પાયદલ (જેમના હાથમાં ભાલા અને ગુરજ હશીયાર

રહેતાં), આ પ્રમાણેની સેના ઉપરાન્ત ચૌદ હજાર હરિણ, બાર હજાર ચિત્તા, પાચસો વાઘ, સત્તર હજાર શકરા અને બાવીસ હજાર બાજ વિગેરે જાનવરો હતાં. સાત હજાર ગાનારા અને અગીયાર હજાર ગાનારીયો હતી તે સિવાય અકબરના દરબારમાં પાંચસો પંડિતો, પાચસો મ્હોટા પ્રધાનો, વીસહજાર કારકુનો અને દસહજાર ઉમરાવો હતા ઉમરાવોમા—આજમખાન, ખાંનખાના, ટોડરમલ્લ, શેખઅબ્બુલફજલ, બીરબલ ઇતમાદખાન, કુતુબુદ્દીન, શિહાબખાન ખાનસાહેબ, તલાખાન, ખાનેકિલાન, હાસિમખાન, કાસિમખાન નૌરંગખાન, ગુજ્જરખાન, પરવેજખાન, દૌલતખાન, નિજામુદીન અહમદ અને શાહશમસુદ્દીન વિગેરે મુખ્ય હતા. અતગબેગ અને કલ્યાણરાય એ બે ખાસ અકબરની પાસેજ રહેનારા હજૂરીયા હતા. વળી અકબરને ત્યાં સોલ હજાર સુખાસન, પદર હજાર પાલખિયો, આઠ હજાર નગારાં, પાચ હજાર મદનભેર, સાત હજાર ધ્વજાઓ, પાંચસો બિરૂદ બોલવાવાળા, ત્રણસો વૈદ્યો, ત્રણસો મદ્યને બનાવનારા અને સોલસો સુતાર હતા તે સિવાય છયાસી મનુષ્યો સમ્રાટ્ને આભૂષણ પહેરાવવાવાળા, છયાસી મરદન કરાવવાવાળા, ત્રણસો પંડિતો શાસ્ત્ર વાચનારા અને ત્રણસો વાજીંત્રો હતા ”

આ ઉપરાન્ત તે કવિ એમ પણ લખે છે કે–“ અકબરની તહેનાતમા ક્ષત્રિયો, રજપૂતો, મુગલો, હબશીયો, રોમી, રોહેલા, અંગરેજ અને ફિરંગિયો પણ રહેતા હતા લોઇ વિગેરે પણ તેના દરબારમા ઘણા હતા પાચ હજાર પાડા, વીસહજાર કૂતરા અને વીસ-હજાર વાઘરી પણ રહેતા હતા. અકબરે એક એક કોસને આંતરે એક એક હજીરો બનાવ્યો હતો એવા એકસો ચૌદ હજીરા તેણે કરાવ્યા હતા અને તે દરેક હજીરા ઉપર પાચસો પાચ સીંગડા ગોઠવ્યાં હતાં વળી અકબરે દસ દસ ગાઉને આતરે એક એક ધર્મ શાળા અને એક એક કૂવો કરાવ્યો હતો, એટલુજ નહિ પરન્તુ તે તે ઠેકાણે લોકોના આરામને માટે સુદર વૃક્ષો પણ રોપાવ્યા હતા અકબરે એક વખત એક એક હરિણનું ચામડું, બબે સીંગડા અને

એક એક સોના મ્હોર-એટલી વસ્તુઓનું શેખોનાં છત્રીસ હજાર ઘરોમાં લ્હાણું કર્યું હતું. ”

આ સિવાય એક બીજા જૈનકવિ પં. દયાકુશલે અકબરની વિદ્યમાનતામાંજ-એટલે અકબરના દેહોત્સર્ગ પહેલાં બાર વર્ષે ‘ લાભોદયરાસ ’ બનાવ્યો છે, તેમાં અકબરના વર્ણનમાં લખ્યું છે કે—

“ અકબર બહુ હઠી હતો. અકબરનું નામ સાંભળતાંજ લોકો ધ્રૂજી જતા. તેણે ચિત્તોડ, કુંભલમેર, અજમેર, સમાણું, જોધપુર, જેસલમેર, જૂનાગઢ, સુરત, ભરૂચ, માંડવગઢ, રણથંભોર, સ્યાલ કોટ અને રોહિતાસ વિગેરેના કિલ્લા લીધા હતા. વળી ગૌડ વિગેરે ઘણા દેશો પણ સ્વાધીન કર્યા હતા. મ્હોટા મ્હોટા રાજા-રાણાઓ તેની સેવા કરતા. રોમી, ફિરંગી, હિંદુ, મુલ્લા, કાજી, પઠાણ અને એવું બીજું કોઇ ન્હોતું કે-જે તેની આજ્ઞા લોપી શકે ? ”

અકબરની સેનાના સંબંધમાં અબુલફજલ કહે છે કે-“ સમ્રાટ્ પાસે ૪૪ લાખ સૈનિકો હતા. તેમાંનો મ્હોટો ભાગ જાગીરદારો તરફથીજ સમ્રાટ્ને મળ્યો હતો. ”

ફ્રિચ કહે છે કે-“ એમ કહેવામાં આવે છે કે-અકબરની પાસે ૧૦૦૦ હાથી, ૩૦૦૦૦ ઘોડા, ૧૪૦૦ પાળેલાં હરિણ, ૮૦૦ રાખેલી સ્ત્રિયો અને તે સિવાય ચિત્તા, વાઘ, પાડા અને મુરઘાં વિગેરે ઘણાં હતાં. ”

અકબરના સૈન્ય વિગેરેના સંબંધમાં ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા મતો જોવાય છે; તેથી અકબર પાસે ચોક્કસ કેટલું સૈન્ય હતું, એનો નિર્ણય કરવો અસંભવિત નહિં, તો કઠિન અવશ્ય છે. તોપણ એટલું અનુમાન જરૂર થઇ શકે છે કે-જુદા જુદા લેખકોએ જુદી જુદી દૃષ્ટિઓથી તે વર્ણન કરેલું હોવું જોઇએ. અસ્તુ, આ વાતને બાજૂ ઉપર મૂકીએ તો પણ, પ્રસ્તુતમાં એમ તો અવશ્ય કહેવું પડશે કે- અકબર પ્રકૃતિનો અવશ્ય લોભી હતો અને તેનુંજ એ

પરિણામ હતુ કે- અકબર મર્યો ત્યારે તેના એક આગગનાજ ખજાનામાથી બે કરોડ પોંડની કિમતના તો એકલા સિક્કાજ નીકળ્યા હતા, અને બીજી છ તીજોરીયોમા પણ તેટલાજ ભરી રાખ્યા હતા. અત્યારની સ્થિતિએ જોતા તો તે મિલકત વીસ કરોડ પોંડની કહી શકાય, એમ વિન્સેન્ટ સ્મીથનુ કહેવુ થાય છે.

અકબરનુ અ ત પુર (જનાનખાનુ) એક મ્હોટા શહેર જેવુ જ હતું તેના અ ત પુમા ૫૦૦૦ સ્ત્રિયો હતી દરેકને રહેવાને માટે જુદા જુદા મકાનો હતા તે સ્ત્રિયોમા અમુક અમુક સ્ત્રિયોના ભાગ પાડી તે દરેક ભાગ ઉપર એક એક સ્ત્રી દરોગા તરીકે રાખી હતી અને ખર્ચનો હિસાબ લખવા માટે કલાર્કો રાખવામા આવ્યા હતા

અકબરે ફતેપુર-સીકરીમા એક એવો મહેલ બનાવ્યો હતો કે-જેની આખી ઇમારત માત્ર એકજ થાભલા ઉપર ઉભી કરવામા આવી હતી આ મહેલને ‘ એક થ ભિયા મહેલ ’ ના નામથી ઓળખવામા આવે છે કવિ દેવવિમલગણિએ પણ પોતાના હીરસૌભાગ્ય નામક કાવ્યના ૧૦ મા સર્ગના ૭૫ મા શ્લોકમા આ એક થ ભિયા મહેલનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૧

હવે માત્ર અકબર સ બ ધી એકજ બાબતનો ઉલ્લેખ કરી અકબરના આ પરિચયને શોભાવીશુ. આજ પ્રકરણમા એક સ્થળે કહેવામા આવ્યુ છે તેમ, અકબરના હૃદયમા ક ઇક ધર્મના સ સ્કારની માત્રા અવશ્ય હતી તેની ઇચ્છા એમ રહ્યા કરતી હતી, કે-‘ જેને માટે લોકોમા આટલું બધુ આન્દોલન ચાલે છે, તે ધર્મ શી વસ્તુ છે ? અને તેનુ વાસ્તવિક તત્ત્વ શુ છે ? તે જાણુવુ,’ આવી ઇચ્છા થયા

---

૧ “ उन्नालनीरजमिव श्रियमापदेक-
स्तंभं निकेतनमकब्बरभूमिभानो ।”

અર્થાત્—જેમ એક નાળની ઉપર રહેલુ કમળ શોભે છે, તેવી રીતે એકજ થાભલા ઉપર રહેલુ અકબરનુ ઘર શોભે છે

પૂર્વે પણ—બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આની તપાસને માટે યત્ન કરવા પૂર્વે પણ તેને મુસલમાન ધર્મ પ્રત્યે તો ખરેખર અરૂચિજ થઇ ગઇ હતી. એની સાથેજ સાથે તેની એ પણ ઇચ્છા થઇ હતી કે, ભારત-વર્ષમાં હિંદુ અને મુસલમાનોની એકતા કરવી. આ ઇચ્છાથી તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૯ માં 'ઈશ્વરનો ધર્મ' (દીન—ઇ—ઇલાહી) નામના એક નવા ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. એટલુંજ નહિં પરન્તુ, આ નવા ધમમાં ઘણા હિંદુ મુસલમાનોને મેળવવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો હતો અને તેમાં તે કેટલેક અંશે સફળ પણ નિવડ્યો હતો.

કેટલાકોનો મત છે કે—અકબર માનાભિલાપી બહુ હતો. ત્યાં સુધી કે, પોતાને 'ઇશ્વરના અંશ' તરીકે તે ઓળખાવતો, અને તેજ ઇચ્છાથી તેણે આ નવા ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. લોકોને કંઇને કંઇ ચમત્કાર બતાવવાનું તેને વધારે પ્રિય હતું. રોગીનો રોગ મટાડવા માટે પોતાના પગનું ધોએલું પાણી તે આપતો. ધીરે ધીરે તેના ચમત્કાર માટે તેની દુકાન ખૂબ જામી ગઇ હતી. અને તેને ઘણી સ્ત્રિયો છોકરાં થવા માટે તેની બાધા પણ રાખતી. તેમાં જેણીની ઇચ્છા પૂર્ણ થતી, તે બાધા પૂરી કરવા આવતી. જ્યારે બાદશાહ પણ, તેણિઓ જે જે વસ્તુ લાવતી, તે તે વસ્તુઓનો આનંદથી સ્વીકાર કરતો.

બાદશાહના ઉપર્યુક્ત વર્ત્તનથી અને નવા ધર્મની સ્થાપનાથી ઘણા મુસલમાનો તેનો વિરોધ કરવા લાગ્યા હતા. પરિણામે અકબર પણ ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં ખુલ્લી રીતે મુસલમાન ધર્મથી બિલકુલ વિરૂદ્ધ પડ્યો હતો. આ પ્રમાણે વિરૂદ્ધ પડવા પહેલાં પણ તેણે મુસલમાન અને હિંદુ —બન્ને તરફ સમદૃષ્ટિથી વર્તાય, એવાજ રાજકીય સિદ્ધાન્તો ચલાવવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા હતા. આ શરૂઆત તેણે તે વખતે કરી હતી કે—જ્યારે તે પક્કો અંધશ્રદ્ધાળુ મુસલમાન જણાતો હતો અને પાછળથી જો કે તેના વિચારોમાં ઘણા ફેરફારો થયા હતા, અને લગભગ તે હિંદુ જેવોજ જણાતો હતો. તોપણ તે કયા ધર્મ



સમ્રાટ્ અકબર

ઉપર પક્કો આસ્થાવાળો છે, એવો નિર્ણય કોઇથી થઇ શકતો ન્હોતો અને તેના વિચારો જાણવાને પણ કોઇ સમર્થ થઇ શકતું નહિ આને માટે અકબરના વખતનોજ એક ક્રિશ્ચીયન પાદરી, જેનું નામ બાર્ટોલી (Bartoli) છે, તે લખે છે—

'He never gave any body the chance to understand rightly his inmost sentiments, or to know what faith or religion he held by. And in all business, this was the characteristic manar of king Akbar-a man apparently free from mystery or guile, as honest and candid as could be imagined, but in reality, so close and self-contained, with twists of words and deeds so divergent one from the other, and most times so contradictory, that even by much seeking one could not find the clue to his thoughts"*

અર્થાત્—તેના આંતરિક વિચારો બરાબર સમજવાની, અથવા કયા ધર્મ કે કયા પંથ પ્રમાણે તે વર્ત્તતો હતો, તે જાણવાની તક કોઇ દિવસ કોઇને આપતો નહિ, અને તેના દરેક કામમા ખાસ રીત એ હતી કે-તે દેખીતી રીતે તો ભેદ અને પ્રપંચથી દૂર રહેતો. તેમ જેટલો ધારી શકાય તેટલો પ્રામાણિક અને નિખાલસ રહેતો; પણ વસ્તુત તે એવોજ ઊંડો અને સ્વતંત્ર હતો હરેક વાત તથા કાર્યમા પરસ્પર વિરોધી શબ્દ એવા તો મરડી મચડીને બોલતો અને ઘણી વખત એવું વિરૂદ્ધ વર્તન કરતો કે-ઘણી તપાસ કરવા છતાં પણ કોઇને તેના વિચારો જાણી લેવાની ચાવી મળતી ન્હોતી.

આ ઉપરથી સમજાય છે-કે અકબરની સ્થિતિ ધર્મના વિષયમા તો ખરેખર ડામાડોલજ હોવી જોઇએ, અથવા તો તેની સ્થિતિ કોઇ જાણી શક્યુ ન્હોતુ અસ્તુ અકબરની હવે પછીની જિંદગીનો પરામર્શ આગળ ઉપર કરવાનુ મુલતવી રાખી, અત્યારે તો અકબરના આટલાજ પરિચયથી આપણે સંતોષ માનીશુ

* Akbar The Great Mogul, page 73.

પ્રકરણ ચોથું.

આમંત્રણ.

ગત પ્રકરણમાં આપણે જોઇ ગયા છીએ કે, અકબરે ઇ. સ. ૧૫૭૯ માં 'દીન—ઇ—ઇલાહી' નામના એક સ્વતંત્ર ધર્મની સ્થાપના કરી હતી. આ પ્રમાણે સ્વતંત્ર ધર્મની સ્થાપના કરવા પહેલાં તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં એક ઇબાદતખાનાની સ્થાપના કરી હતી, કે જેને આપણે ધર્મસભા તરીકે ઓળખીશું. આ સભામાં તેણે સૌથી પહેલાં તો કેવળ મુસલમાની ધર્મના જુદા જુદા ફિરકાઓના વિદ્વાન્ મોલવિયોનેજ દાખલ કર્યા હતા. તેઓ હમેશાં આપસમાં વાદાનુવાદ કરતા અને અકબર તે બધું બરાબર સાંભળતો. ખાસ કરીને શુક્રવારના દિવસે તો અકબર આ સભામાં ઘણો વખત વ્યતીત કરતો. લગભગ ત્રણ વર્ષ સુધી તો આ પ્રમાણે એકલા મુસલમાનોજ ધર્મચર્ચા કરતા રહ્યા; પરન્તુ તેનું પરિણામ સારૂં આવ્યું નહિં. જે મુસલમાનો અકબરની સમક્ષ વાદવિવાદ કરતા હતા; તેઓમાં ધીરે ધીરે પક્ષો બંધાઇ ગયા, અને તે બન્ને પક્ષવાળાઓ એક બીજાને ખોટા ઠરાવવાનાજ પ્રયત્નો કરતા. આ બન્ને પક્ષો પૈકી એકનો આગેવાન 'મુખદૂમુલમુલ્ક' હતો, અને બીજા પક્ષનો આગેવાન 'અબ્દુલ્લાનબી' હતો, કે જેને 'સદરેસદૂર' ની પદવી હતી. આ બન્ને પક્ષોમાં ધીરે ધીરે એવી ચકમક ઝરવા લાગી કે—જેને લીધે અકબરને 'વાદે વાદે જાયતે તત્ત્વબોધઃ' ના બદલે તેથી વિરૂદ્ધજ ફળ જણાવા લાગ્યું. છેવટે ઝગડો વધી પડતાં અકબરની તે બન્ને પક્ષો ઉપર સર્વથા અરૂચિ થઇ ગઇ. અકબરના